

B E L G E L E R

TÜRK TARİH BELGELERİ DERGİSİ

Cilt: XXIX

2008

Sayı: 33

İBNÜ'L-KALÂNİSÎ'NİN
ZEYLÜ TARİH-İ DIMAŞK ADLI ESERİNDE
SELÇUKLULARLA İLGİLİ BİLGİLER

I.

(H.436 - 500 = 1044/45 - 1106/07)

ALİ SEVİM

İbnü'l-Kalânîsî Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed *Arab Temîm* kabilesine mensup ünlü bir ailenin çocuğu olarak 1073 yılında *Dimaşk*'ta dünyaya gelmiş olup ailesinin başlık, takke ve külâh anlamına gelen *kalansüve* imalatı yapması nedeniyle İbnü'l-Kalânîsî lâkabını almış ve bu lâkapla tanınmıştır. İbnü'l-Kalânîsî, doğduğu kent *Dimaşk*'ta, dil, tarih, edebiyat ve dinî bilimler eğitimi almıştır. Böylece o dönemin değerli bir bilim adamı olan İbnü'l-Kalânîsî, *Türk* asıllı *Böriler Hanedanı* döneminde yöneticilik mesleğine başlamış bir süre sonra da *Dimaşk*'ta, önce *Haberleşme ve Yazışma Dairesi (Divanü'r-Resûl ve'l-İnşa)*'nde kâtip, daha sonra da bu *Divan*'ın başkanı olmuştur. Bu arada *Vergi Dairesi (Divanü'l-Harac)*'nin de yönetimini üzerine almıştır. Bu görevleri sırasında gösterdiği başarılarından dolayı da İbnü'l-Kalânîsî, iki kez *Dimaşk Reisliği* görevinde uzun yıllar bulunmuştur; nihayet şâir ve hattat da olan İbnü'l-Kalânîsî, doğduğu ve uzun bir ömür geçirdiği *Dimaşk*'ta ölmüştür (15 ya da 27 Mart 1160).

İbnü'l-Kalânîsî'nin, çeşitli müellifler ve araştırmacılar tarafından *Zeylû Tarihi Dimaşk* adlı eseri, *Tarih*, *Zeylû Kitab-i Tarih-i Hilâl es-Sâbi*, *Müzeyyelü't-Tarihi'd-Dimaşkî*, *ez-Zeyl fi Tarihi Dimaşk*, *el-Müzeyyel bihi alâ Tarihi-i Dimaşk* ve *Zeylû Tarihi-i Medînet-i Dimaşk*, nihayet *Tarihu Dimaşk* ve *Zeylû't-Tarihi'd-Dimaşk* adlarıyla kaydedilmiştir. Esasında İbnü'l-Kalânîsî, Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbi'in 1056/57 yılında sona eren *Tarihi*'ne zeyl olarak kaleme aldığı eserinin ilk bölümü 971-1049 yılları arasında cereyan eden olayları kapsamaktadır; eserin Hilâl es-Sâbi'nin eserine zeyl olan ikinci bölümü ise 1056/57 yılı olaylarının yıl esasına göre anlatımından başlayıp 1160 yılına kadar gelir. Bu eserden Azimî, İbnü'l-Esir, İbnü'l-Adîm, Ebû Şâme, İbn Asâkir, İbn Hallikan, Zehebî, Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbn Şeddâd ve Safedî gibi müellifler eserlerine nakiller yapmışlardır. Eser, ilk olarak H.F.

Ahmedroz tarafından (Beyrut 1908) *Zeylû Tarih-i Dımaşk* adıyla, daha sonra da Süheyl Zekâî tarafından *Tarihu Dımaşk* adıyla (Dımaşk 1983) yayımlanmıştır. Eser, *Selçuklular ve Böriler* döneminde *Dımaşk, Suriye, I. Haçlı Seferi'nde Müslüman-Haçlı* mücadelesi için birinci elden bir kaynak niteliği taşımaktadır; esasında İbnü'l-Kalânîsi, görevli bulunduğu *Divanü'r-Resâil*'e gelen belgelerden yararlanmış, hattâ bunların bir bölümünü de eserine kaydetmiştir¹.

Biz, bu araştırmamızda eserde kaydedilen *Selçuklularla* ilgili bir kısım bilgilerin öteki ilgili kaynak ve araştırmalarda yer alan aynı konudaki bilgilerle karşılaştırıp değerlendirmelerini yapacağız. Eserdeki H. 500 (1106/07) yılından sonraki olaylar, daha sonra tarafımızdan yayımlanacaktır.

Eserin metinlerinin Türkçe tercümesi sırasında bana çok yardımcı olan Prof. Dr. Faruk Toprak'a teşekkür ederim.

H. 436 (1044/45) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde çok genel nitelikte olmak üzere, *Büyük Selçuklu Devleti*'nin ilk hükümdarı olan *Sultan Tuğrul Bey* hakkında şu bilgiler yer almaktadır: *Sultan Rük-nü'd-Dünya ve'd-Din Tuğrul Bey Muhammed b. Mîkâîl b. Selçuk*'un bayraklarının gözükep *Türklerin* güç ve kuvvetinin pekişip onların devletlerinin kurularak geliştiği ve ülkeler fethetmek suretiyle hâkimiyetlerinin genişlediği, bu nedenle *Büveyhoğulları* devletinin zayıflayıp hükümdarlarının durumlarının kötüleştiği hususunda *Irak*'tan haberler geldi².

H. 448 (1056/57) Yılı Olayları

Metinde, bu yıla ait *Selçuklularla* ilgili çok genel nitelikte şu bilgiler bulunmaktadır:

Abbâsî Halifesi el-Kâim bi-Emrîl-Lâh'm, Sultan Rük-nü'd-Dünya ve'd-Din Tuğrul Bey'in kardeşi *Davud (Çağrı) Bey*'in kızıyla evlendiği haberi, *Irak*'tan geldi. Esasında *Davud Çağrı Bey*'in kızıyla ilk nikâh, *halifenin* oğlu *Zahîretü'd-Din* arasında kıyılmıştı, fakat *Zahîretü'd-Din* ölünce bu kez nikah, Muharrem ayının bitimine yedi gün kala *Çarşamba günü* (24 Muharrem 448 = 13 Nisan 1056 Cumartesi) kızla *halife* arasında kıyıldı; bu nedenle kız, 23 Rebülevvel (10 Haziran 1056)'de *Bağdad*'a getirildi³.

¹ İbnü'l-Kalânîsi'nin hayatı ve eseri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. *İA*. (Türkiye Diyanet Vakfı) "İbnü'l-Kalânîsi" mad.

² Metinde, *Tuğrul Bey*'in ilk hükümdarı olduğu *Büyük Selçuklu Devleti*'nin kuruluşu, fetihler yapılması dolayısıyla sınırlarının genişlemeye başlaması, bu arada *Cibal, Kirman, Huzistan* ve yörelerine hâkim olmuş bulunan *Büveyhoğulları Devleti*'nin parçalanıp *Selçuklulara* tabi olmak zorunda kalmaları hakkında son derece genel nitelikte bilgiler verilmiştir. Bütün bu konularda ayrıntılı bilgiler için bk. M.A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul 1976), s. 11-33; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* (Ankara 1965) s. 40-66; A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür* (Ankara 1995), s. 15-44; ayrıca bk. A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler, Türk Tarihi Belgeleri Dergisi* (1998) XVIII/22, s. 3 vd.; A. Sevim "İbnü'l-Cevzi'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgileri", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* (2005), XXVI/22.

³ *Halife el-Kâim bi-Emrîl-Lâh'm, Davud Çağrı Bey*'in kızıyla evlenmesi hususunda metinde çok az bilgi verilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.m., *Sultan Tuğrul Bey Dönemi*, s. 45; aynı müell. İbnü'l-Cevzi, *Selçuklularla İlgili Bilgiler*, s. 15; Zekerîya Kitapçı, *Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları* (Konya 1994), s. 30 vd.; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 40-42; O. Turan, a.g.e., s. 85-87.

H. 450 (1058/59) Yılı Olayları

Bu yıla ait ilk olay metinde, Arslan Besâsîrî'nin *Halife el-Kaim bi-Emri'l-Lâh*'a tahakkümü ve isyanı hakkında olup şöyledir:

el-Muzaffer Ebu'l-Hâris Arslan el-Fesâsîrî (Besâsîrî)'nin *halifeye* karşı güçlendiği haberleri *Irak*'tan gelmeye devam etti. Yandaşları gittikçe çoğalan Besâsîrî, mü'minlerin emîri *Halife el-Kâim bi-Emri'l-Lâh*'ı tahakkümü altına alarak *Halifelik* topraklarına el koymuş, *halifenin* yakın adamlarını hor görmeye ve onlara şiddetle tahakküme başlamış, hattâ onun bu baskı ve tahakkümü o kadar artmıştır ki, o, *Halife*'nin *Haremi*'ne girerek istediğini yapmış ve kendisine hiç kimse engel olmaya cesaret edememiştir.

İbnü'l-Kalânîsî, Hatîb Ebû Bekr Ahmed el-Bağdadî'den Besâsîrî hakkında şu bilgileri nakletmiştir.

Halife el-Kâim bi-Emri'l-Lâh, Besâsîrî tarafından yakalanıp etkisiz hâle getirilinceye kadar durumu çok iyi idi. Esasen bir *Türk* memlûkü olan Besâsîrî, öteki memlûkler ve ileri gelen kimseler ve komutanlar arasında eşi ve benzeri bulunmadığı için durumu çok iyileşip güç ve kuvveti artmıştı; bunun bir sonucu olarak da hâkim olduğu kent ve halklarını baskı altına alıp vergi toplama işlerine el koymuş, böylece her yerde korku yaratmış, dolayısıyla da adı, birçok yerlerde üstünlüğüyle anılır olmuştur; *Araplar* ve başka milletlere mensup insanlar ondan korkup çekinir olmuşlardır. Bütün bu üstünlüğünün bir sonucu olarak bütün *Irak*'ta, ayrıca *Ahvaz* ve yörelerindeki camilerin minberlerinde onun adına hutbe okutulmaya başlanmıştır. *Halife el-Kâim bi-Emri'l-Lâh* da onun fikir ve görüşlerini almaksızın herhangi bir kararı alıp emir veremez duruma gelmiştir. Fakat bir süre sonra sözlerinden asla şüphe duyulmayacak *Türkler*, *Halife el-Kaim bi-Emri'l-Lâh*'a “Besâsîrî'nin bozuk inançlı ve kötü niyetli olduğu ve onun *Vâsûl*'ta bulunduğu ve *Halifelik Sarayı*'nı yağmalayıp kendisini de yakalamaya karar verdiği” haberini bildirdiler. Bunun üzerine *Halife* bu sırada *Rey* kenti yörelerinde bulunan *Sultan Ebû Talib Muhammed Tuğrul Bey b. Mîkâîl*'e bir mektupla Besâsîrî'nin durumunu bildirdi ve “*Irak*'a gelerek onun ihtiraslarının artmadan, bu nedenle de durumun kendi aleyhine daha da kötüleşmeden onu bertaraf etmesini” istedi. Fakat öte yandan Besâsîrî, *Vâsûl*'tan *Bağdad*'a gelerek *Dâr-ı İshak*'ta bulunan *Halifelik Sarayı*'na yürüyüp buradaki binaları içinde bulunan her şeyi ile ele geçirdikten sonra yakıp yıktı. Öte yandan *Sultan Tuğrul Bey*, Ramazan 447 (Kâsım/Aralık 1055)'de *Bağdad*'a yöneldi. Bu arada Besâsîrî, *Sultanın Fırat* ırmağı yörelerine ulaştığını öğrenince *Bağdad*'dan çıkıp *Rahbe*'ye doğru yöneldi. Bu arada da *Mısır Fatımî Halifesi el-Müstansır bi'l-Lâh*'a bir mektup gönderip “Ona tâbi olup itaat ettiğini, onun tarafını tutma hususunda samimi olduğunu, *Irak*'ta onun adına (Şii) hutbesi okutmaya azmedip bunda kararlı olduğunu ve bu hususta güçsüz durumda olmayıp aksine güç ve kuvvetinin yeterli olduğunu” bildirdi; bunun üzerine el-Müstansır, para yardımı yaparak onu destekledikten başka bir mektupla “*Rahbe* valiliğini de kendisine verdiğini” bildirdi. Öte yandan *Sultan Tuğrul Bey*, *Bağdad*'da tam bir yıl kaldıktan sonra *Musul* yönüne gidip *Sincar* halkıyla savaştı; daha sonra da buradan *Bağdad*'a dönüp burada kısa bir süre kaldıktan sonra yeniden *Musul*'a geldi, buradan da beraberinde, kardeşi *İbrahim Yınal* olduğu hâlde, *Nusaybin*'e yöneldi (H. 450= 1058/59). Bu arada *İbrahim Yınal*, *Tuğrul Bey*'le arasının açılması nedeniyle kuvvetleriyle ondan ayrılarak *Rey* kentine doğru gitti. Esasında Besâsîrî, İb-

r a h i m Y ı n a l'a mektup yazıp onu kardeşine karşı isyana teşvik etmiş ve *Selçuklu* saltanatına tek başına hâkim olması hususunda onu iknaya çalışarak kendisine yardım ve destek sözü vermişti. Bunun üzerine *Sultan Tuğrul Bey*, ordusunu bırakıp az bir kuvvetle onu izlemeye başladı. Öte yandan *Tuğrul Bey*'in veziri *Amîdü'l-Mülk Kündürî*, *Sultanın* üvey oğlu *Enûşirvan* ve eşi *Hatun* (*Altuncan*), geri kalan *Selçuklu* askerleriyle birlikte *Bağdad*'a döndüler (Şevvâl 450= Kâsım/Aralık 1058). *Bağdad*'a *Altuncan Hatun*'a oğlu *Enûşirvan* ve vezir *Amîdü'l-Mülk*'e gelen haberlere göre, *Sultan Tuğrul Bey*, kardeşi *İbrahim Yinal* ile *Hemedan* yörelerinde savaşa tutuşmuş, *İbrahim Yinal*, *Sultanı* yenilgiye uğratıp onu *Hemedan*'da kuşatmıştır. Bunun üzerine onlar *Sultana* yardım amacıyla askerleriyle birlikte *Hemedan*'a gitmeye karar verdiler. Bu haber, *Bağdad*'da yayılınca şehir çalkalanmaya başladı. Halk, korku ve endişeye kapıldı; bu arada da "B e s â s î r î'nin *Bağdad*'a yaklaşmakta olduğu" söylentileri çoğalmaya başladı. Öte yandan *Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî*, *Hemedan*'a gitmekten vazgeçince *Altuncan Hatun*, onun bu davranışını yadırgayıp onunla mücadeleye niyetlendi. Bu arada her ikisinin *Sultana* yardıma gitmelerini durdurmaları üzerine *Hatun*'un oğlu *Enûşirvan* da onlar gibi durakladı. Bununla birlikte vezir ve *Enûşirvan*, *Bağdad*'ın batı kesimine gittiler ve üzerinden geçtikleri köprü ve yolları tahrip ettiler, bunun üzerine onların şehirdeki evleri yağma edildi. *Altuncan Hatun* ve beraberindeki *Oğuz* askerleri, bu evlerde bulunan para, eşya, araç-gereçleri ve silâhları ele geçirdiler. Çok geçmeden de askerleriyle birlikte *Sultana* yardım amacıyla *Hemedan*'a gittiler. *Vezir* de *Ahvaz*'a gitmek üzere *Bağdad*'dan ayrıldı. Bu arada 6 Zülkade 450 Cuma günü (25 Aralık 1058 Cuma) *Arslan Besâsîrî*'nin *Enbâr*'da olduğu haberi geldi. Bu sırada halk, *Mansur Camii*'ne Cuma namazı kılmaya gitmişti. Fakat imam ortada yoktu. Minarede ezan okuyan müezzin aşağı indi ve "Dârurrahik Mahallesi Sokağı⁴"nın karşı tarafında *Besâsîrî*'nin askerlerini gördüğünü" halka söyledi. Bunun üzerine halk, derhal camiinin kapılarına koştu. *Besâsîrî*'nin adamlarından bir grubun halkı sakinleştirdiğini gördüler; o gün *Mansur Camii*'nde hutbe okunmaksızın dört rekât Cuma namazı kılındı. Cumartesi günü ise *Besâsîrî*'nin askerlerinden bir grup *Bağdad*'a geldi. Pazar günü de *Besâsîrî*, *Şii Mısır Bayraklarıyla* *Bağdad*'a girip, *Dicle* ırmağı kıyılarına çadırlarını kurdular; bu arada *Kerh Mahallesi* halkı ile şehrin batı kesiminden gelen insanlar, *Besâsîrî*'yi desteklemek amacıyla toplanmışlardı. *Besâsîrî*, başıbozuk ve bozguncu insanları toplayıp onları *Halifelik Sarayı*'ni yağmalamaları için kışkırttı. Bu arada *Dicle* ırmağındaki teknelerde her iki grup arasında çarpışmalar sürüp gidiyordu.

Bağdad halkı ardarda gelen kuraklıklar nedeniyle sıkıntı içinde bulunuyordu; bu nedenle de şehirde yiyeceklerin azalması nedeniyle fiyatlar yükselmişti. Daha sonraki Cuma günü *Mansur Camii*'nde *Mısır Fâtımî Halifesi el-Mustansır bi'l-Lâh* adına *Şii hutbesi* okutuldu ve ezana "Haydin hayırlı iş yapmaya" cümlesi eklendi. Daha önce yıkılmış olan köprü onartılıp *Bâbü't-tâk*'a⁵ bağlandı ve halkın birbirleriyle olan çarpışmaları durdurulmaya çalışıldı. Bu arada *Bağdad*'daki *Rusafe Camii*'nde de *el-Mustansır bi'l-Lâh Şii hutbesi* okutuldu. Öte yandan *Halife el-Kâim bi-Emri'l-Lâh*, oturduğu evin çevresine hendek kazdırttı ve evin ve şehir surlarının yıkılmış olan yerlerini onarttı. Zülkade ayının son iki gecesine rastlayan Pazar günü (17-18 Pazar-Pazartesi 1059) *Besâsîrî*, *Bağdad*'ın batı kesimi ve *Kerh Mahallesi* halkını toplayıp onlarla birlikte *halifenin* adamlarıyla

⁴ *Bağdad*'da bir mahalle, Yakut Hamevî, Yakut b. Abdullah, *Mu'cemü'l-Büldan* (Yay. Ferid Abdülaziz el-Cündî, Beyrut baskısı), III., s. 479/80.

⁵ *Bağdad*'ın doğu kesiminde bir mahalle, Yakut, I, s. 366.

çarpmaya girişti, iki gün süren bu çarpışmalarda çok sayıda insan öldü. Zülhicce ayının başladığını (19 Ocak 1059) gösteren ay görüldüğü zaman B e s â s î r î halifenin sarayına doğru harekete geçti; *Muallâ* ırmağı civarındaki çarşıları ve buranın devamındaki yerleri ateşe verdi, halk da halifenin sarayını yağmalamak amacıyla harekete geçti, yapılan bu yağmaların haddi hesabı yoktu. İşte bu sırada *Halife el-Kâim bi-Emri'l-Lâh Ukayloğulları* kabilesinin emîri olan *Kureyş b. Bedran el-Ukaylî*'ye kendisine yardım etmesi için haber gönderdi; esasında *Kureyş*, *Besâsîrî*'ye yardım ettiği için halifeye karşı içinde, bir suçluluk duygusu vardı, işte bunun bir sonucu olarak o, halifenin huzuruna gelip defalarca yer öptü. Çok geçmeden halife önünde siyah bir bayrak, üzerinde yine siyah renkli bir kaftan, bir kılıç ve bir kuşak, başında da bir sarık, altına da bir başlık giymiş olduğu hâlde, atına binip sarayından çıktı, *Türkler* de önünde ve çevresinde idiler. *Kureyş*, halife için *Bağdad*'ın batı kesiminde bir çadır kurdu, halife de bu çadıra girip oturdu; çadırın çevresi *Kureyş*'in adamları tarafından çevrildi. Öte yandan *Besâsîrî Halifelik veziri Reîsü'r-Rüesâ Ebu'l-Kâsım bel-Müslim* e'yi eli-kolu bağlı bir hâlde yanına getirtti; ayrıca *Kadi'l-kudât (Başkadı) Damganî* ve beraberinde bulunan bir grup insan da yakalanarak zincirlere bağlı olarak *Harîmü't-Tahirî*'ye⁶ götürüldüler. Zülhicce ayının dördüncü Cuma günü (12 Şubat 1059 Cuma) halifenin camiinde hutbe okunmadı, öteki camilerinde ise *el-Muntanısır* adına *şii hutbesi* okutuldu, *Abbasiler* adına okunmakta olan *Sünnî* hutbesi artık okunmuyordu. Öte yandan Zülhicce ayının dokuzuncu günü (27 Ocak 1059), *Halife el-Kâim bi-Emri'l-Lâh*, bulunduğu yerden çıkarılarak *Enbar'a*, oradan da *Fırat* ırmağı üzerindeki *Hadisetü Âne*'ye götürülüp hapse atıldı. Doğru ve dürüst bir insan olan bura emîri *Muhâriş*, halifenin hizmetini bizzat kendisi üzerine aldı. Bu arada, halifenin veziri *İbün'l-Müslime*, bir deveye bindirilerek *Bağdad*'ın batı kesimindeki mahallelerde dolaştırılıp halka teşhir edildi, daha sonra da *Bâbüttâk* ve *Horasan Kapısı*'nda, iki çene kemiğinin arasına demir bir kerpeten konmuş olduğu hâlde, bir hurma ağacının üzerine asıldı, böylece o, ikinci vaktinden sonra öldü. *Ebü Bekr Hatîb Bağdadî*, sözlerine şöyle devam etmiştir:

Ben, 451 yılının Safer ayının ortasına rastlayan gün (14-15 Mart 1060), *Bağdad*'dan ayrıldım. *Sultan Tuğrul Bey*, kardeşi *İbrahim Yınalî* bozguna uğratıp öldürdükten sonra *Rey*'den *Bağdad*'a dönünceye kadar *Halife el-Kâim bi-Emri'l-Lâh* hâlâ *Hadisetü Âne*'de hapiste idi. Bu arada *Sultan*, halifenin serbest bırakılıp sarayına götürülmesi hususunda *Kureyş*'e bir mektup gönderdi. *Besâsîrî*, *Sultan Tuğrul Bey*'in *Irak'a* gelmekte olduğunu haber alınca *Ebü Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. Yusuf*a "Halifeyi serbest bırakmak niyetinde olduğunu, bu nedenle onu, kendisiyle halife arasında elçi olarak görevlendirdiğini, fakat *Besâsîrî*'nin halifeye *Tuğrul Bey*'in, kendisinden uzaklaştırmayı garanti etmesi (söz vermesi) şartını koştuğu bana (*Hatîb Bağdadî*'ye) bildirildi. Bu arada *Sultan Tuğrul Bey*, halifenin durumu ve hapisten çıkarılması hususunda *Muhâriş*'e bir mektup gönderdi; bunun üzerine *Muhâriş*, halifeyi derhal hapisten çıkarıp onunla birlikte *Fırat* ırmağını geçerek amca oğullarından bir grup eşliğinde *Tikrit*'e yöneldi; bu sırada "Tuğrul Bey'in *Şehrizûr*'da olduğu" haberi, kendisine ulaştırılmıştı; bir süre sonra da *Tuğrul Bey*'in *Bağdad*'da olduğunu öğrendi ve geri dönüp *Nehrevan*'a geldi. *Halife*'de burada ikamete başladı; *Tuğrul Bey* de derhal halifeye çadırlar ve çeşitli eşyalar gönderdi, daha sonra da onu bizzat kendisi karşılamak üzere *Bağdad*'dan ayrıldı; sonunda *Bağdad*'a getirilen *Halife el-Kâim*

⁶ *Bağdad*'ın yukarı tarafında batı yönünde bir yer (Yakut, II, s. 289-907).

bi - Emri' l - Lâh kendi sarayına yerleştirildi. Öte yandan Sultan Tuğrul Bey, ordusuyla harekete geçerek *Fırat* ırmağının sulama kanalları tarafında bulunan Besâsîrî'ye karşı harekâta girişip onunla savaştı ve onu yenilgiye uğrattı. Yakalanan Besâsîrî öldürülüp kesilen başı *Bağdad*'a gönderilerek şehirde dolaştırılıp halka gösterildi, daha sonra bu kesik baş, *Halifelik Sarayı*'nın karşı tarafında bir yere asıldı⁷.

H. 451 (1059/60) Yılı Olayları

Bu yıl, metinde, *Selçuklularla* ilgili yeni bir olay verilmemiş ancak H. 450 (1058/59) yılında söz konusu edilen "Besâsîrî'nin öldürüldüğü, halifenin de *Bağdad*'a getirilip sarayına yerleştirildiği ve nihayet Sultan Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinalı *Hemedan Kapısı*'nda yenilgiye uğratıldığı" tekrar edilmek suretiyle kaydedilmiştir.

H. 454 (1062/63) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde, *Selçuklularla* ilgili ayrıntılı bilgi verilmeyip sadece "Sultan Tuğrul Bey'in öldüğü ve yerine kardeşinin (Çağrı Bey) oğlu Alp Arslan'ın *Büyük Selçuklu Devleti* tahtına geçtiği haberlerinin *Irak* tarafından geldiği kaydedilmiştir⁸.

H. 456 (1063/64) Yılı Olayları

Daha önce (H. 455=1063) amcası Atiyye'nin elinde bulunan *Haleb*'e gelip kuşatan, fakat başarılı olamayan Mahmûd b. Şiblû'd - Devle b. Sâlih, bu yıl da yeniden *Haleb*'e gelip amcası Atiyye'yi şiddetli bir kuşatma altına aldı. Sıkışık bir duruma düşen Atiyye, Han oğlu (Harun) et - Türkî'den⁹ yardım istedi, o da derhal kuvvetleriyle birlikte ona yardıma gitti; bunun üzerine Mahmûd, kuşatmayı bırakıp geri çekilmek zorunda kaldı; Atiyye ise kendisine yardıma gelen Han oğlundan korkup çekinmesi üzerine *Haleb Ahdâsı*'na¹⁰ "Han oğlu Harun'un askerlerini yağmalamalarını" emretti, bunun üzerine Han oğlu, *Haleb*'den çekilip Mahmûd'a haber göndererek "Kendisine karşı Atiyye'ye yardımda bulunduğu için" ondan özür diledi ve onunla birlikte *Trablusşam*'a gitti, daha sonra da Atiyye ile birlikte *Haleb*'e gelip kuşatmaya başladı.

⁷ İbnü'l - Kalânîsî, Hatîb Bağdadî'nin *Tarihi Bağdad* adlı eserinden yaptığı bu nakillerde hiçbir eksiklik görülmemiştir (Bk. Hatîb Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed, *Tarihu Bağdad*, yay. M. Emin el-Hancı, (Kahire 1931) IX, s. 399-404).

Besâsîrî isyanı konusunda görgü tanıklarına dayanan en ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", a.g.m., s. 3-57; s. 39, 57'deki not nr. 74 ve 86'daki bibliyografya. A. Sevim, İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, s. 6-13; A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi tarih-i Haleb* (Ankara 1989, TTK yay.), s. 1-10.

⁸ Görüldüğü üzere metinde, Sultan Alp Arslan'ın, tahta geçtikten sonra *Halife el-Kâim bi - Emri' l - Lâh*, *Selçuklu* veziri Kündürî Musa İnanç Bey, Kutalmış ilişkileri, *Doğu Anadolu ve Gürcistan seferi*, *Kirman Selçuklu Meliki Kavurt Bey*'in isyanı ve *Bizans*'la ilişkileri hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Bütün bu konularda ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z - Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIX/23, s. 1 vd. ve bu sayfalardaki bibliyografya.

⁹ Bu ad hakkında bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara 2000, TTK Yay. 3. Baskı) s. 35, not nr.6.

¹⁰ *Hades* (Genç)'in çoğulu olan *Ahdâs*, Ortaçağlarda özellikle *Suriye*'de şehir gençlerinden oluşturulan bir kuruluş olup barışta, oturdukları kentin belediye işleriyle, savaş sırasında ise kentin savunmasına yardımcı olurlardı (genel bilgi için bk. Cl.Cahen, El² "al-Ahdâs" mad.).

H. 457 (1064/65) Yılı Olayları

Bu yıla ait tek olay metinde, H a n o ğ l u M a h m û d ilişkileriyle ilgili olup şöyledir:

Emîr M a h m û d b. Ş i b l ü ' d - D e v l e b. S â l i h , beraberinde, H a n o ğ l u T ü r k î olduğu hâlde, üçüncü kez *Haleb*'e gelip kuşatmayı sürdürdü ve sonunda şehri ele geçirdi. H a n o ğ l u , daha önce kendi askerlerine karşı yaptıkları yağma ve saldırılar nedeniyle *Haleb Ahdâsı*'ndan çekinip şehre girmedi ve emîr M a h m û d'dan ayrılıp kuvvetleriyle *Irak* yönüne hareket etti¹¹.

H. 462 (1069/70) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde, *Türkmen Beyi K u r l u B e y* ile ilgili olarak cereyan eden olaylar şöyledir:

E m î r ü ' l - C ü y ü ş S e y f ü ' l - İ s l â m B e d r ü ' l - M u s t a n s ı r ı , *Mısır* kuvvetleriyle *Sûr*'a gelip bura hâkimi *Kadı Aynü'd - D e v l e b. E b î U k a y l i* kuşatmaya başladı. Kuşatmanın uzun sürmesi üzerine *Aynü'd - D e v l e , Suriye*'de oturmakta olan *Türkmenlerin Beyi K u r l u*'ya¹² bir mektup gönderip ondan yardım isteğinde bulundu, o da bunu kabul ederek 6 bin *Türkmen* kuvvetiyle *Aynü'd - D e v l e*'ye, süratle yardıma gitti ve E m î r ü ' l - C ü y ü ş'un yönetimindeki *Sayda* kentine gelerek kuşatıp sıkıştırmaya başladı. *Türkmenlerin Sûr* şehrindekilerin yardımı için geldiklerini haber alan E m î r ü ' l - C ü y ü ş , kuşatmakta olduğu *Sûr* kentinden ayrılmak zorunda kaldı; bu arada şehir halkını ve buradaki askerleri fitne ve fesat yaratmak suretiyle kendine çekmeye çalıştı, böylece onlara karşı güç ve kuvvetini ispatlamış oldu. Bir süre sonra yeniden harekâta başlayan E m î r ü ' l - C ü y ü ş , *Sûr* kentine gelip şehri denizden ve karadan kuşatıp sıkıştırmaya başladı; bir yıl süren bu kuşatmadan dolayı ekmeğin fiyatı (Bir rıtlı yarım altına) yükselmişti. Bütün bunlarla birlikte *Suriye*'de bulunan *Türkmenlerin* güç ve kuvveti nedeniyle amacına ulaşamayan E m î r ü ' l - C ü y ü ş , *Sur* kentinden ayrılmak zorunda kaldı¹³.

H. 463(1070/71) Yılı Olayları

Bu yılda, *Suriye*'deki *Oğuz Türkleri*'nin kumandanı olan *U v a k o ğ l u A t s ı z*¹⁴, asker toplayıp hazırlık yaparak *Filistin* topraklarına yürüyüp *Remle* ve *Kudüs*'ü fethetti, *Dimaşk*'a da yürüyüp sıkıştırdı. Şehri ve buraya bağlı yerleri yağmalattı ve şehre dışardan gelen yiyeceklerin sokulmasını önledi. *Dimaşk*'ı almak amacıyla yıllarca ekim yapılan yerleri kontrol altına aldı. Şehir halkını zora ve zarara sokmak amacıyla bu kontrolü sürekli olarak sürdürdü. Bu nedenle şehirde fiyatlar yükseldi. Dolayısıyla halk şehirden ayrılmak zorunda kaldı. Çok geçmeden şehirdeki askerler ile *Ahdâs* arasında zıddiyet ve çarpışmalar başladı. *M u - a l l â b. M ü n z e v* de şehirden kaçtı. Ayrıca şehirdeki askerlerin kumandanları da şe-

¹¹ Metinde H a n o ğ l u H â r u n hakkında verilen bilgiler çok az ve yetersizdir. Bu konuda en ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 35-47.

¹² "Kuşaklı, ya da seçkin bir yere sahip soylu kimse" anlamına gelen ve *Filistin Türkmen Beyliği*'nin kurucusu olan *K u r l u*'nun bütün faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 49, 50 (not nr. 73, 54).

¹³ Bu konuda bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 52

¹⁴ *A t s ı z* adının çeşitli imlâları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 63, not nr. 108.

hirden kaçtılar; bütün bunlara rağmen şehirdeki askerlere karşı savaşıyan emîr Zeynü'd-Devle, şehirde kaldı¹⁵.

Metinde, Sultan Alp Arslan hakkında şu bilgiler kaydedilmektedir:

Bu yılın 17 Cumadelâhır Salı günü (22 Mart 1071 Salı), Selçuk oğlu Dâvud (Sultan Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey) oğlu Âdil Sultan Alp Arslan, emîr Mahmud b. Sâlih'in yönetimindeki Haleb'e gelip kuşattı ve şehri ele geçirdi. Sultan, huzuruna gelen Mahmud'a aman verip lütuf ve ihsanda bulduktan sonra onu Haleb Emîrliği'ne atadı¹⁶. Daha sonra Sultan, 23 Receb (28 Ocak 1071)'de Bizans İmparatoruna karşı harekete geçmek üzere Anadolu (Rum)'ya yöneldi, bir süre sonra da onunla Malazgirt'te savaşa tutuşup onu yenilgiye uğrattı. Rivayet edildiğine göre Bizans ordusu, kendilerine katılan öteki milletlerle birlikte yaklaşık 600 bin kişi idi, Selçuklu ordusu ise Türk ve öteki çeşitli milletlerin askerleriyle birlikte yaklaşık 400 bin kişiden oluşmakta idi. Bizans ordusundan o kadar çok asker öldü ki iki ordunun karşılaştığı vadi cesetlerle dolmuştu. Bizans İmparatoru (Romanos Diogenes) tutsak alındı, onlara ait pek çok silâh, para, eşya, araç ve gereçler Selçukluların eline geçti. Sultan Alp Arslan ile tutsak Bizans İmparatoru arasında yapılan müzakereler sonunda imparator "İslam ülkelerine saldırmaması, ellerindeki Selçuklu tutsakların serbest bırakılması"¹⁷ şartlarıyla serbest bırakılarak ülkesine gönderildi. Fakat Bizans yönetiminin kendilerinin hoşlanmadıkları bir takım hareketlerinden dolayı, onu tahttan indirip gözlerine mil çektikleri ve onun yerine başka birisini Bizans tahtına oturttukları, rivayet edilmiştir¹⁸.

H. 465 (1072/73) Yılı Olayları

Bu yıla ait tek olay metinde "Sultan Tuğrul Bey'in kardeşi Davud (Çağrı) oğlu Âdil Sultan Alp Arslan'ın Ceyhun ırmağı kıyısında bir kalede süfi kılığındaki bir Bâtîni¹⁹ tarafından şehit edildiği haberinin (Bağdad'a) geldiği" şeklindedir²⁰.

H. 466 (1073/74) Yılı Olayları

Bu yıla ait tek olay, kısa olarak, metinde Melik Şah'ın Büyük Selçuklu Devleti tahtına geçmesiyle ilgili olup şöyledir:

¹⁵ Metinde Suriye Selçuklu Melikliği'ni kuran Atsız'ın faaliyetleri hakkında son derecede az ve yetersiz bilgi verilmiştir. Bu konuda en ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 63-84.

¹⁶ Metinde çok az bilgi verilen Sultan Alp Arslan'ın Kuzey Suriye seferi hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 56-62.

¹⁷ Bu andlaşma şartlarının ayrıntıları hakkında bk. A. Sevim-E. Merçil, *a.g.e.*, s. 70

¹⁸ Metinde görüldüğü üzere Malazgirt Savaşı ve sonuçları hakkında çok az ve yetersiz bilgi verilmiştir. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 78-94; *Malazgirt Savaşıyla ilgili İslâm kaynaklarında yer alan bilgiler için bk. F. Sümer - A. Sevim, İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı* (Metinler ve çevirileri), Ankara 1971, TTK Yay.

¹⁹ İlgili hiçbir kaynakta, Berzem kalesi kumandanı Berzemli Yusuf'un Batîni olduğu kaydedilmemiştir.

²⁰ Görüldüğü üzere metinde Sultan Alp Arslan'ın ölümüyle ilgili olarak son derecede az ve çok yetersiz bilgiler verilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *Belgeler XIX/23*, s. 48-51; "İbnü'l-Cevzi'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler" *Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi* (XXVI/30, 2005) s. 52-54; A. Sevim - E. Merçil, *a.g.e.*, s. 73-75; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti* (Ankara 1965), s. 134-140; A. Sevim, "İlginç Yönleriyle Sultan Alp Arslan", Prof. Dr. Ali Sevim, *Makaleler*, Yayına Hazırlayanlar E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek (Ankara 2005), s. 281-304.

Bu yıl, Irak'tan "Sultan Alp Arslan'dan sonra oğlu Ebu'l-Feth Muhammed Melikşah'ın, ordunun bütün ileri gelenlerinin ve ülke valilerinin onayını alıp *Büyük Selçuklu Devleti* tahtına geçtiği" haberi Irak'tan geldi. Devlet yönetimi, onun istediği doğrultusunda düzenlenip uygulanmış daha önce, ülkede zulüm ve baskıya hiç yönelmemiş olan babası gibi, o da adaletli, doğru, dürüst bir yönetim uygulamıştır; özellikle güvendiği kimseleri ülkede mal ve paraların kazanması için görevlendirmiştir²¹.

H. 467 (1074/75) Yılı Olayları

Bu yılda metinde, *Halife el-Kâim bi-Emri'l-Lâh*'la ilgili bilgiler şöyledir:

Bu yıl, Irak'tan *el-Kâdir bi'l-Lâh*'ın oğlu *Halife el-Kâim bi-Emri'l-Lâh*'ın ölüm haberi geldi. *El-Kâim bi-Emri'l-Lâh* 18 Zülkade 391 Cuma günü (9 Ekim 1001 Perşembe) dünyaya gelmiş ve 11 Zülhicce 422 Pazartesi günü (29 Kasım 1031 Pazartesi) *halife* olmuştur. 76 yaşında ölen *halifenin halifelik* süresi 44 yıl, 9 ay ve birkaç gün idi. Yakışıklı, güzel yüzlü kırmızıya çalan beyaz tenli, düzgün vücutlu beyaz saçlı ve sakallı idi. Dindar, zâhid ve bilgin bir zat idi. O, *Arslan Besâsîrî*'nin belâsına uğramış, *Sultan Tuğrul Bey*'in azim ve çabaları sonunda *Allah, Besâsîrî*'yi yok edip ortadan kaldırdırınca rahatlamıştır. Rivayete göre, *el-Hadîsetu Âne*'de tutuklu iken bir kâğıda, *Besâsîrî*'ye karşı *Allah*'tan yardım istediğine dair bir şeyler yazıp bunu *Mekke*'ye göndermiş ve yazı *Kâbe*'nin duvarına asılmıştır. Bu dua metni, *Halifenin el-Hadîsetu Âne*'de tutuklu bulunduğu yerden çıkıp evine döndüğünü ve düşmanı *Besâsîrî*'nin öldüğünü bildiren haberler gelinceye kadar *Kâbe*'nin duvarından indirilmemiştir. Bu dua metni şöyledir:

Zavallı kulundan Yüce Allah'a Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Allahım, sen gizli olanları bilen, vicdanlarda saklı olanlara vakıf olansın. *Allahım*, sen yarattıklarının durumunu yakından bildiğin için benim sana bildireceğim şeye zaten muhtaç değilsin. Benim ne durumda olduğumu zaten biliyorsun: Senin bu kulun, (*Besâsîrî*) nimetini inkâr edip şükretmemiş, sonradan başına gelecekleri umursamamış ve zikredip hatırlamamıştır! Senin vakur ve yumuşak huylu olman onu azdırmış ve yine senin sabır ve yumuşaklığın karşısında öylesine kibirlenmiştir ki, bize saldırıp kötülük etmiş, zulüm, düşmanlık ve azgınlık göstermiştir!

Allahım, yardım eden azaldı, zâlim güçlendi! Sen, en iyi bilensin, insaf ve hüküm sahibisin! Ona karşı seninle güçleniyor, onun önünden sana doğru kaçıyoruz! O, insanlarla bize karşı güç kazandı, biz ise seninle güçlüyüz ey *Alemlerin Rabbi!*

Allahım, onun hükmünü sana havale ettik, ona karşı savunmamızda sana dayandık, bu mağduriyetimizi senin mahrem evine (*Kâbe*'ye) iletтик ve mağduriyetimizin ortadan kalkması için sana güvendik! Aramızda hakkaniyetle hüküm ver! Sen hüküm verenlerin en üstü nüsun. *Allahım* onun hakkındaki kudretini ortaya koy ve bekleyip umduğumuzu bize göster! Zira gücü, onu günaha sürüklemiştir.

²¹ *Melikşah*'ın, babası *Alp Arslan*'ın ölümü üzerine *Büyük Selçuklu Devleti* tahtına geçmesi hakkında metinde çok genel nitelikte bilgi verilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bk. "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âdü'z-zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler, III. Sultan Melikşah Dönemi" *Belgeler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi (Ankara 2001) XX/24, s. 1-2; A. Sevim, İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, s. 54; O. Turan, a.g.e., s. 136-140; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul 1953) s. 16-18; A. Sevim-E. Mercil, a.g.e., s. 73-78.

Allahım, onun gücünü, şerefini, izzetini ondan al ve kudretinle onun alından tutmamızı, onu sürükleyip zelil kılmamızı sağla ey rahmet edenlerin en iyisi! Ya Rab, senin salât, selâm ve keremin Muhammed'in üzerine olsun²²...

H. 468 (1075/76) Yılı Olayları

Bu yıl, Haleb'den, emîr Nasr b. Mahmud b. Sâlih'in Ramazan Bayramı'nda Pazar günü öldürüldüğü haberi geldi. Onu, el-Hâzırû's-Süleymanî Türklerinden bir grup insan öldürmüştür. Şöyle ki, Emîr Nasr onların Emîr Ahmed Şah olarak tanınan liderlerini yakalamış ve onları yağmalamak için üzerlerine yürümüş, karşı taraftan birisi de bir ok atarak onu öldürmüştür. Kendisinden sonra yerine kardeşi Şâbık b. Mahmud b. Sâlih geçmiştir²³.

Bu yıl, Dımaşk minberlerinde Halife el-Muktedî bi-Emri'l-Lâh Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. ez-Zahîreb. El-Kâim bi-Emri'l-Lâh adına hutbe okutulmuş ve el-Mustansır adına okutulan hutbelere son verilmiştir. Melik Atsız b. Uvak, Dımaşk ve yörelerinin işlerinin düzeltilip ürünlerin artırılması konusunu ele almış, çayır ve sulak ve ekilebilir arazideki çiftçilerden ürünlerin vergilerini kaldırmış ve onlara imar ve ziraat işleriyle uğraşma zorunluluğu getirmiştir. Böylece durum düzelmiş, bütün bölgelerde ürünler artmış, fiyatlar ucuzlamış, bunun getirdiği sevinç ve neşe de artmış, halkın gönlü huzur bulup sıkıntının ve fakirliğin ortadan kalktığına içten inanmışlar. Atsız, Mısır'ı ele geçirmek amacıyla ordusuyla sahil taraflarından yola çıkmıştır²⁴.

H. 469 (1076/88) Yılı Olayları

Bu yıl emîr Atsız, asker toplayıp Dımaşk'tan yola çıktı ve büyük bir orduyla sahil tarafına, oradan da Mısır'a doğru yürüdü. Çünkü o, Mısır'a göz dikmiş ve oraya ele geçirmeye çalışıyordu. Kendisine Dımaşk'tan beddua yağıyor, Mısır'dan sürekli lânet okunuyordu. Mısır'a yaklaşıp atlarını oraya doğru sürünce Emîr ü'l-Cüyüş Bedr, topladığı askerler ve kendisine katılan Arab gruplarla onun karşısına çıktı. O, daha önce Kahire'ye gelmiş ve vezirliği ele geçirmişti, Atsız'ın niyetini öğrenince de onunla savaşmak ve saldırısını püskürtmek için hazırlıklar yaptı. Esasında o, Atsız'la savaşmaya kesin kararlıydı. Arablar ve öteki askerlerle saldırıya geçen Emîr ü'l-Cüyüş, Atsız'ı bozguna uğrattı, askerlerini kılıçtan geçirdi ve bir kısmını da tutsak alıp yağmalattı. Atsız, çok az sayıdaki askerleriyle birlikte kaçıp kurtularak Remle'ye geldi; bir kardeşi öldürülmüş, bir diğeri de eli kesilmişti. Atsız, bozgundan sonra Dımaşk'a gelince halk buna çok sevindi. Ölmediği için de çok duyulanıp sevindiler. Esasında onlar, Atsız'ın öldürüldüğünü sanmışlardı. Halk ondan bir an önce tâbilerine ve adamlarına sahip ve hâkim olmasını istediler²⁵.

²² Bu hususta bk. Not nr. 7.

²³ Ahmed Şah'ın Haleb ve yörelerindeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 85-90.

²⁴ Uvak oğlu Atsız'ın Suriye Selçuklu Melikliği'ni kurması ve giriştiği fetihlerin ayrıntıları hakkında bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 63-74.

²⁵ Atsız'ın Mısır seferi hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 74-78.

H. 470 (1077/78) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde, Tâcû'd-Devle Tutuş hakkında verilen bilgi, kısa olarak şöyledir:

Âdil Sultan Alp Arslan'ın oğlu ve Sultan Ebu'l-Feth Melikşa h'm kardeşi Tâcû'd-Devle Ebû Saîd Tutuş'un Suriye'ye geldiği *Kilâboğullarına* mensup *Arabların* onun emrine girdiği haberi Irak'tan geldi. (Musul emîri) Şerefü'd-Devle Müslim b. Kureyş de Sultan Melikşa h'm emriyle Suriye'yi fethetme harekâtında Tutuş'a yardımcı olmak için onun yanına geldi. Bir süre sonra Tutuş, beraberinde Mahmud b. Sâli h'in oğulları Vessâb ve Şebîb ve Mûbarek b. Şibl olduğu hâlde, ele geçirmek amacıyla Haleb'e yürümüş, fakat Zülkade ayında (Haziran/Temmuz) buradan ayrılmış, daha sonra ikinci kez Haleb'e yürümüşse de yine başarılı olamadan buradan ayrılmıştır²⁶.

H. 471(1078/79) Yılı Olayları

Bu yıla ait ilk olay, metinde, emîr Atsız-Mısır Fatmîleri ve Tâcû'd-Devle Tutuş ilişkileri hakkında olup şöyledir:

Mısır Fatmîlerinin ordu komutanı (Emîr ü'l-Cüyüş') Nâsıru'd-Devle el-Cüyüşî, büyük bir orduyla Mısır'dan çıkıp ele geçirmek amacıyla Dimaşk'a gelerek kuşatmaya başladı; ayrıca Dimaşk ve Filistin'e bağlı olan yerleri istilâya girişti. Bunun üzerine Dimaşk Selçuklu emîri Atsız, Tâcû'd-Devle Tutuş'a bir mektup yazıp Nâsıru'd-Devle'ye karşı ondan yardım istedi ve "Dimaşk'ı kendisine teslim edip hizmetine gireceği" hususunda ona söz veride bulundu, bunun üzerine Tutuş, ordusuyla Dimaşk'a yöneldi; bunu haber alan Nâsıru'd-Devle, Dimaşk kuşatmasını bırakıp sahil yönüne çekildi; Sûr ve Trablusşam'ın yönetimlerini ellerinde bulunduran kadılar, Nâsıru'd-Devle'ye itaat etmeyip armağanlar gönderip iltifatlarda bulunarak Türklere yakınlık gösteriyorlardı. Tutuş Dimaşk'a gitmek üzere Azra'ya²⁷ ulaştığı sıralarda Atsız, yakın hâdimleriyle birlikte onu karşılayıp itaatı altına girdi, dolayısıyla da Dimaşk'ı ona teslim etti. Dimaşk'a giren Tutuş, burada kısa bir süre kaldı ve bu sürede Atsız'a kötülük yapmayı planladı; bu arada da Atsız, ona bazı kötü ve hoş olmayan davranışlarda bulundu; bunun üzerine Tutuş, Rebülevvel ayında (Eylül/Ekim 1077) Atsız'ı tutuklatı; önce kardeşini öldürdü, sonra da "Atsız'ı tutuklu bulunduğu yerde bir yay kirişiyile boğdurulup öldürülmesini"²⁸ emretti. Böylece Atsız'ın öldürülmesinden sonra Tutuş Dimaşk'a hâkim olup yönetim işlerini istediği şekilde düzenledi. Halkına son derecede iyiliklerde bulundu; bu aradada Filistin'e bağlı yöreleri ele geçirdi²⁹.

²⁶ Tâcû'd-Devle Tutuş'un Suriye'ye atanması hakkında daha ayrıntılı Bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.e., s. 82-27.

²⁷ Dimaşk'a bağlı bir köy (Yakut, IV, s. 103).

²⁸ Genellikle Uzak Doğu kültür çevrelerinde uygulanan ve Selçuklularda da uygulanan "Hanedan Mensuplarının Öldürülmesinde Kan Akıtma Yasağının" [Bk. M.F. Köprülü, Türk ve Moğol Sülâlesinde Hanedan Âzasının İdamında Kan Dökme Memnûiyeti", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* (1941-42), I, 1-9] hanedan mensubu olmayan Atsız'ın öldürülmesinde de uygulanması dikkate şayandır. Atsız'ın Selçukluların mensup olduğu *Kimik Oğuz* boyundan bulunması ve ayrıca Suriye fâtihî bir emîr olması ve *Melikü'l-muazzam* unvanını alması sebepleriyle, Tutuş'un onu bir asil gibi kabul ederek yay kirişiyile boğdurmak suretiyle öldürtmüş olabileceği ifade edilebilir.

²⁹ Bu konularda daha ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.e., s. 78-84.

Bu kayıtlardan sonra metinde *Suriye*'deki *Türk* kumandan *A h m e d Ş a h*'in öldürüldüğü kaydedilmiştir³⁰.

Metinde, son olarak *T u t u ş* hakkında şu bilgiler verilmiştir;

T â c ü ' d - D e v l e T u t u ş, ordusuyla *Dımaşk*'tan ayrılıp *Haleb*'e gitmiş, burada günlerce kaldıktan sonra *Rebiülevvel* ayında (*Eylül/Ekim*) buradan ayrılıp *Fırat* ırmağını geçerek doğuya yönelmiştir, *Zülhicce* ayında (*Haziran/ Temmuz*) da *Diyarbakir* yörelerine ulaşmış, daha sonra da *Suriye*'ye dönmüştür. *T u t u ş*, *Buzâa*³¹ ve *Bîre*³² kalelerini ele geçirmiş, *Azâz*'in da dış mahallelerini ateşe verdikten sonra yeniden *Dımaşk*'a dönmüştür³³.

H. 472 (1079/80) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde *Selçuklu* tâbi *Musul* emîri *Ş e r e f ü ' d - D e v l e M ü s l i m b . K u r e y ş*'in *Haleb*'i teslim aldığı, *Anadolu (Rum)*'da gaza yapmakta olan bir *Türk* birliğinin tamamının yok olduğu ve onlardan hiç birisinin kurtulmadığı, kaydedilmiştir³⁴.

H. 475 (1082/83) Yılı Olayları

Bu yılda metinde *T u t u ş - Ş e r e f ü ' d - D e v l e M ü s l i m* ilişkileri "*T u t u ş*'un bazı faaliyetleri ve *Sultan M e l i k ş a h*'in *Kuzey-Suriye*'ye gelişi hakkında şu bilgiler verilmiştir:

T â c ü ' d - D e v l e T u t u ş, beraberinde emîr *V e s s â b b . M a h m ü d b . S a l î h* ve *M a n s u r b . K â m i l* olduğu hâlde, *Dımaşk*'tan ayrılıp *Kuzey-Suriye*'ye yöneldi, bu arada da *Anadolu*'ya girip bir süre burada kaldı. İşte bu sıralarda *Ş e r e f ü ' d - D e v l e M ü s l i m b . K u r e y ş*'in "*Dımaşk*'a yönelerek burayı kuşatıp ele geçirmek amacıyla bir takım hazırlıklar yaptığı ve kendisine, *Arab Numeyr oğulları*, *Ukayl oğulları*, *Şeyban oğulları* kabileleriyle *Kürt* ve karışık milletlerden kuvvetlerin katıldığı" haberi kendisine geldi; bunun üzerine *T u t u ş*, *Anadolu*'dan ayrılıp *Muharrem 476* başlarında (*Mayıs 1082* sonları) *Dımaşk*'a ulaştı. Bu sıralarda *Ş e r e f ü ' d - D e v l e M ü s l i m* de ordusuyla kendisine katılan *Kilâb oğulları* kabilesinden bir grup askerle *Dımaşk*'a yöneldi. Burada ordusuna, *Kays* ve *Yemen Arabları*'ndan bir miktar kuvvet de katıldı. Böylece o, *Dımaşklılarla* birkaç gün savaştı ise de *T u t u ş*'un ordusu, *Dımaşk*'tan çıkarak *M ü s l i m*'in kuvvetlerine şiddetli ve azimle saldırıya geçti. Yapılan çarpışmalar sonunda *M ü s l i m*'in ordusu yenilgiye uğrayıp dağıldı, bu nedenle kendisine katılan *Arab* kuvvetleri, geldikleri yere geri döndüler. Bu arada *T u t u ş*'un kuvvetleri, yeniden saldırıya geçince *M ü s l i m*'in kuvvetleri tam bir bozguna uğradı ve hareketsiz kalan *M ü s l i m*, nerdeyse tutsak almaktı. Esasında o, *Mısır* kuvvetlerinin *Dımaşk*'a kendisine yardıma geleceklerini ve şehri almak için onlarla birlik olmayı umuyordu. Fakat *Mısır* yardımının gecikmesi onun durumunu güç bir hâle soktu; böylece o, arzu ettiği *Dımaşk*'ı alamayınca hayal kırıklığına uğradı. Bu arada kendine ait memleketlerden canını sıkkan üzücü haberlerin gelmesi üzerine oralarda bozulan düzeni düzeltmesinin yerinde ola-

³⁰ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 85-90.

³¹ *Haleb*'e bağlı bir belde (Yakut, I, 486).

³² *Sümeysat* yakınlarında kalesi olan bir belde (Yakut, I, 624.)

³³ *T u t u ş*'un bu hareketi hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 96-99.

³⁴ *Suriye*'ye hâkim olmak isteyen *Selçuklu* vasalı *Musul* emîri *M ü s l i m*'in askerî faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 99-102.

çağına kanaat getirdi. Bu nedenle Müslim, yenilgi dolayısıyla değil de güya önemli işleri nedeniyle Dimaşk'tan ayrılma görüntüsü verip buradan çekilerek Dimaşk'a bağlı Mercü's-Suffer'e gitti. Fakat onun bu hareketlerini anlayan Dimaşk halkı, korku ve endişeye kapıldı. Yoluna devam eden Müslim, çöle yönelip doğu yönünde gece, gündüz hızla ilerledi. Bu ilerleyiş sırasında çok sayıda asker, binek hayvanı ve davarlar susuzluktan yok olup gitti. Sonunda Müslim, Humus'un güneydoğusundaki Selemiyye yakınlarındaki Benû Hasîn Vadi-si'ne ulaştı. O, veziri Ebû'l-İzz b. Sadağ'a'yı Humus'ta ikamet eden Halef b. Mü'lâib'e gönderdi; Müslim'in bundan esas amacı, ele geçirdiği Türk askerlerine gereken cezayı vereceğini bildiği Halef b. Mü'lâib'i Suriye ile Tuttuş'un bulunduğu yer arasında tutmak idi. Bir süre Humus'ta kalan vezir Ebû'l-İzz, geri dönüp Müslim'e geldi, o da ona hil'at verip lütuflarda bulundu ve onunla Suriye'yi Tuttuş'a karşı korumaya karar verdi, böylece de bu kararıyla moral bulup sevindi. Öte yandan Tuttuş, Trablusşam'a yürüdü, Antarsus ile öteki bazı kaleleri ele geçirip Dimaşk'a geri döndü³⁵.

Âdil Sultan Ebû'l-Feth Melikşah 22 Şaban Çarşamba günü (15 Ocak 1083 Pazar), Haleb'e gelip kuşattı ve kalesiyle birlikte şehri ele geçirdi³⁶.

Bu kayıtlardan sonra metinde emîr Şemsü'd-Devle Sâlim b. Mâlik'in, Şerefü'd-Devle Müslim'e, Haleb'de bulunduğu sıralarda, Sultan Melikşah'tan hil'atler getirip takdim ettiği kaydedilmiştir.

H. 477 (1084/85) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı metinde Kutalmışoğlu Süleyman'ın askerî hazırlıklar yapıp Antakya'ya yöneldiği ve şehri 10 Şaban Pazar günü (12 Aralık 1084 Perşembe) ele geçirdiği şehir yönetimine güvendiği bir vali ile adamlarını atadığı, kaydedilmiştir³⁷.

Bu kısa kayıttan sonra metinde, Şerefü'd-Devle Müslim hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Rebîülevvel ayında (Temmuz/Ağustos) Şerefü'd-Devle Müslim'in ordusuyla Türk(Selçuklu) ordusu arasında Âmid kenti yörelerinde bir savaş yapıldı, Müslim'in kuvvetleri bozguna uğradı. Daha sonra Receb ayında (Kâsım-Aralık), Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkıp Sultanın eteğini öptü, Sultan ona saygı gösterip hil'at verdi ve onun hatalarını düzeltme isteğini kabul ile ona fırsat verdi ve sahip olduğu görevin (Musul Emîrliği) başında kalmasını istedi. Bunun üzerine Müslim de Sultanın kendisine gösterdiği bu olumlu tutum ve davranıştan dolayı memnun ve mutlu olarak memleketine (Musul) döndü³⁸.

³⁵ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.e., s. 99-106.

³⁶ Sultan Melikşah'ın Kuzey Suriye'ye gelişi hakkında metinde, verilen bu kısa bilgi, yanlış olarak 1083 yılında verilmiştir. Esasında bu bilgi, metinde 1086/87 yılında da verilmiştir.

³⁷ Metinde, Türkiye Selçuklu hükümdarı Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın Antakya'yı ele geçirdiği hakkında verilen bilgiler son derecede az ve yetersizdir. Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.e., s. 107-126.

³⁸ Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı Diyarbekir ve yörelerindeki Mervan oğullarına ait yerlerin Selçuklu sınırlarına alınması sırasında Mervan oğullarına yardıma gelen vasal Musul emîri Müslim'in bütün faaliyetleri metinde yer almamaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", *Belâten* (1962), XXVI/101, s. 129-137; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 101-105.

H. 478 (1085/86) Yılı Olayları

Bu yılda metinde, Kutalmışoğlu Süleymanşah - Müslim b. Kureyş mücadeleleri hakkında şu bilgiler yer almıştır:

24 Safer (21 Haziran)'de Kutalmışoğlu Süleymanşah ile Şerefü'd-Devle Müslim arasında İfrîn Irmağı üzerindeki *Kurzâhil*'de yapılan savaşta Müslim'in ordusu bozguna uğradı. Müslim de çarpışmalar sırasında öldürüldü. Kazandığı bu savaştan sonra Süleymanşah, Rebülevvel ayının başlangıcında (Haziran sonları) *Haleb*'e yönelip şehri kuşatmaya ve sıkışturmaya başladı, fakat şehri almada başarılı olamayınca ülkesine (*Anadolu*) geri döndü (5 Rebülevvel = 1 Haziran)³⁹.

H. 479 (1086/87) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde, Sultan Melikşah'ın faaliyetleri Kutalmışoğlu Süleymanşah - Tâcü'd-Devle Tutuş mücadelesi hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Sultan Melikşah, *Irak* ve *Horasan*'da ticaret yapmakta olan tâcirlerden her mal için alınan gümrük vergisini kaldırttı; ayrıca "Öteki bütün *Selçuklu* ülkelerinde alınmakta olan gümrük vergisinin de kaldırılmasını" emretti. Bunun üzerine buralarda yaşayan ileri gelen insanlar ve halk tabakası, *Sultana* dualar edip ona övgülerde bulundular⁴⁰.

Kutalmışoğlu Süleymanşah, kuvvetleriyle birlikte ele geçirmek amacıyla yeniden *Haleb*'e yönelip şehri kuşattı, fakat Tâcü'd-Devle Tutuş'un kendisine karşı harekete geçtiğini haber alınca kuşatmayı kaldırıp şehirden ayrılarak Tutuş'a karşı yöneldi; sonunda her iki tarafın kuvvetleri, 18 Safer Çarşamba günü (25 Mayıs 1087 Salı) *Aynu Seylem*'de karşılaştılar, yapılan çarpışmalarda Süleymanşah'ın kuvvetleri bozguna uğradı, bu sırada Süleymanşah öldürüldü; Tutuş onun ordusuna ve mallarına el koyup *Haleb*'e yönelerek kuşattı ve Rebülevvel ayında (Haziran/ Temmuz 1087) da şehri ele geçirdi ve İbnü'l-Berûnî adıyla tanınan birisine teslim etti. Bir süre sonra *Sultan Melikşah*'ın *Suriye*'ye gelmesi üzerine Tutuş *Haleb*'den çekildi, *Sultan* da Ramazan ayında (Aralık/Ocak 1086/87) *Haleb*'e girdi; daha sonra da *Antakya*'ya yönelip ele geçirdi ve deniz kıyısına giderek orada bir süre kaldı, daha sonra ise *Haleb*'e dönüp *Ramazan Bayramı*'nı burada kutladıktan sonra *Urfa*'ya yönelip şehri bir süre kuşattıktan sonra ele geçirdi⁴¹.

H. 480 (1087/88) Yılı Olayları

Bu yılda metinde, *Haleb Selçuklu Valiliği*'ne atanan Kasımü'd-Devle Aksungur hakkında şu bilgiler yer almıştır:

Sultan Melikşah tarafından *Haleb Selçuklu Valiliği*'ne atanan Kasımü'd-Devle Aksungur, *Haleb*'e gelip iyi bir yönetim uyguladı. Halka adaletle davranan Aksungur, *Haleb*'e gelip giden yolcuları korumak, halka insafli davranmak, bozguncuları ve kötü niyetli insanları *Haleb* ve yörelerinden uzaklaştırmak suretiyle kendine saygınlık ka-

³⁹ *Antakya*'yı almak için davet edilen Süleymanşah'ın *Kuzey Suriye* seferi hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 108-112.

⁴⁰ Bu konudaki bilgileri krş. İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 163-166

⁴¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 119-132.

zandırdı. Bunun sonucu olarak da adı her yerde yayılarak anıldı, böylece kendisine teşekkür edip övenler çoğaldı. Özellikle *Haleb* yolları gelip geçen yolcularla dolduktan başka *Haleb* ve yörelerine çeşitli ülkelerden mal ve eşya getiren tâcirlerle dolup taşı⁴².

H. 481 (1088/89) Yılı Olayları

Bu yılda da yine metinde, *Sultan Melikşah ve Kasım ü'd-Devle Aksun gur* hakkında şu bilgiler yer almıştır:

Sultan Melikşah, Suriye, Anadolu, Elcezire, Diyarbekir ve Diyar-ı Beni Ukayl bölge ve ülkelerinden buradaki çeşitli olumlu faaliyetlerinden dolayı huzur dolu bir kalple ayrılıp ele geçirmek amacıyla *Semerkant*'a yöneldi⁴³.

Yine bu yılda *Kasım ü'd-Devle Aksun gur*, *Sultan Melikşah*'ın üvey annesi olan eşi *Hatun*'un cenazesini uğurlamak amacıyla *Haleb*'den ayrıldı. Rivayet edildiğine göre *Hatun*, *Haleb*'deki evinde *Aksun gur*'la birlikte oturuyormuş. Bu sırada *Aksun gur*, elindeki bir bıçağı şaka olsun amacıyla eşine doğru çevirmiş, bıçak da kasıtsız olarak yazılmış kader gereği *Hatun*'ün ölümüne neden olmuş. *Aksun gur*, eşinin ölümüne son deredece üzülmüş. Cumadelâhır ayının başlarında (Ağustos sonları 1088), eşini, ona ait bir mezarlığa defnetmek üzere *Haleb*'den ayrılıp doğu yönüne hareket etmiş. Bir süre sonra *Kasım ü'd-Devle Aksun gur*, Recep ayının başı Salı günü (24 Haziran Cumartesi 1088), *Haleb*'den çıkıp *Şeyzer*'e gelerek kuşatmış ve şehrin dış mahallelerini yağma ettirmiş. Fakat şehir hâkimiyle kendisi arasında anlaşma ve ateşkes olunca buradan ayrılıp *Haleb*'e geri dönmüştür⁴⁴.

H. 482 (1089/90) Yılı Olayları

Bu yılda da yine *Sultan Melikşah ve Kasım ü'd-Devle Aksun gur* hakkında metinde, şu bilgiler yer almıştır:

Bu yıl, *Sultan Melikşah*'ın *Semerkant*'ı fethedip bura hükümdarını tutsak aldığı haberi *Bağdad*'a geldi. Bu hükümdarın kız kardeşi, *Sultan Melikşah*'ın eşi idi ve ondan üç erkek çocuğu vardı. *Sultan*, ele geçirdiği *Semerkant Valiliği*'ne üç oğlundan *Ahm e t* adlı oğlunu atadı ve "Onun adına cami minberlerinde hutbe okutulmasını" emretti. *Ahm e d*'in H. 484 yılında (1091/92) öldüğü söylenmiştir. *Sultan*, bu eşinden olan bir kızını da *Halife el-Mukt edî bî-E m rî l-L â h*'la evlendirmiştir⁴⁵.

Yine bu yılda, metinde, *Haleb*'deki camiin minaresinin tamir edildiği, kaydedildikten sonra *Aksun gur*'un *Haleb* ve yörelerindeki hırsız ve yol kesicileri izleyip onlarla mücadeleye giriştiği ve köklerini kazıdığı, böylece yolcuların güven ve huzura kavuştuğu, bunun sonucunda da kendisinin ün, saygınlık ve güveninin arttığı, herhangi bir arazide, ya da kale-

⁴² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.e., s. 127; aynı müell., *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)* (Ankara 1989, TTK Yay.) s. 62-71.

⁴³ Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 117-119; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 117-123; O. Turan, a.g.e., s. 151-154.

⁴⁴ Bu hususta daha değişik ve ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 70; aynı müell., *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 132 vd.

⁴⁵ Bk. Not nr. 43'teki eserler.

de yaşayanların, yolculara saldırımları sonucunda tutuklanıp öldürülmekten korku ve endişeye kapıldıkları kaydedilmiştir⁴⁶.

H. 483 (1090/91) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde, T â c ü ' d - D e v l e T u t u ş hakkında genel olarak şu bilgiler yer almıştır:

T â c ü ' d - D e v l e T u t u ş, beraberinde *Haleb* valisi K a s î m ü ' d - D e v l e A k s u n g u r ve askerleri *Urfa* (Metinde yanlış olarak *Antakya*) valisi B o z a n olduğu hâlde, ordusuyla H a l e f b. M ü l â i b'in elinde bulunan *Humus*'a yürüyüp kuşatmaya başladılar ve sonunda şehri *aman*'la ele geçirdiler ve anlaşma gereği H a l e f b. M ü l â i b'i serbest bıraktılar. Böylece serbest kalan H a l e f b. M ü l â i b, *Mısır*'a gidip bir süre orada kaldı daha sonra da *Suriye*'ye gelip bir yolunu bularak *Efâmiye* kalesini ele geçirdi⁴⁷.

H. 484 (1091/92) Yılı Olayları

Bu yılda metinde, K a s î m ü ' d - D e v l e A k s u n g u r ve *Sultan Melik ş a h*'ın oğlu *Melik A h m e d* hakkında kısaca şu bilgiler yer almıştır:

Haleb valisi K a s î m ü ' d - D e v l e A k s u n g u r, 3 Receb (21 Ağustos)'de *Efâmiye* kalesine yürüyüp ele geçirdi ve H a l e f b. M ü l â i b'i buradan uzaklaştırıp buraya bir nâibini atadıktan sonra *Haleb*'e döndü⁴⁸.

Bu yılda, doğudan *Sultan Melik ş a h*'ın oğlu *Melik A h m e d*'in ölüm haberi geldi. *A h m e d*, dedesinin (*Sultan Alp A r s l a n*) hâkimiyeti altındaki *Semerkant*'ta yönetici olarak bulunmakta, daha önce de belirtildiği üzere burada camilerin minberlerinde adına hutbe okutulmakta idi⁴⁹.

H. 485 (1092/93) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde *Sultan Melik ş a h*, veziri N i z â m ü ' l - M ü l k ve T â c ü ' d - D e v l e T u t u ş hakkında şu bilgiler yer almıştır:

Sultan Melik ş a h, *Mısır*'ı ele geçirmek amacıyla *İsfahan*'dan çıkıp *Bağdad*'a yöneldi. *Sultan, Hemadan*'a geldiği zaman *Deylemlî* bir *Bâtîmî*, veziri H â c e - i B u z u r g N i z â m ü ' l - M ü l k E b û A l i e l - H a s a n b. İ s h a k e t - T û s î 'ye saldırıp öldürdü, kaçan katil çok arandı ise de bulunamadı ve onun hakkında hiçbir haber de alınamadı. Herkes, daima doğru bir yol izleyip adaletli ve insafli davranmış, din, fıkıh, bilim ve *Kur'an* ehline daima iyilikte bulunmuş, hayır işleyerek iyi bir siyaset izlemiş olan N i z â m ü ' l - M ü l k'ün böyle ölümüne son derece üzümlü acı duymuşlardır ve onun gibi bir kimseyi bir daha bulamamaktan dolayı da üzüntüleri çok artmıştı. N i z â m ü ' l - M ü l k, *Irak* ve *Iran* ülkelerindeki medrese ve tekkelerde çok iyi izler bırakmıştır. Meselâ o, 12 bin kadar fakih ve benzeri meslek sahiplerinin geçimini sağlıyordu. Vezirinin öldürülme-

⁴⁶ Bu konuda bk. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 62 vd.

⁴⁷ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 132-133.

⁴⁸ Bu konuda bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 134-135.

⁴⁹ Bk. İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 200.

sine son derece üzülen *Sultan Melikşah*, süratle yoluna devam edip Şevval ayında (Kasım/Aralık) *Bağdad*'a ulaşır burada kısa bir süre kaldıktan sonra avlanmaya çıktı. *Bağdad*'a geri döndüğü zaman vücudunda bir gevşeme ve bitkinlik hissetti, sonunda bu amansız hastalığı şiddetlendi ve 6 Şevvâl Çarşamba gecesi (9 Kasım 1092 Salı) de vefat etti; veziri *Nizâmü'l-Mülk*'ün ölümüyle *Sultan*'ın ölümü arasında üç gün vardı. *Sultan*'ın ölümü üzerine *Büyük Selçuklu Devleti* tahtuna oğlu *Berkyaruk* geçti ve devlet ileri gelenleri ona bîat ettiler. *Selçuklu* ülkesindeki camilerin minberlerinde onun adına hutbe okundu. *Berkyaruk*, devlet işlerini, istediği gibi düzenleyip yoluna koydu⁵⁰.

Tâcüd-Devle Tutuş, kardeşi *Sultan Melikşah*'ı karşılamak ve ona yakın olup hizmette bulunmak amacıyla *Dimaşk*'tan ayrılarak *Bağdad*'a hareket etmekte iken kendisine "Melikşah'ın ölüm haberi" gelince yolunu değiştirip *Rahbe*'ye gelerek şehri kuşattı ve içindeki yöneticilerle mektuplaşarak "Şehrin kendisine teslim edilmesini" istedi ise de kabul edilmedi, bunun üzerine de *Dimaşk*'a geri döndü. Bununla birlikte *Tutuş*, kuvvetleriyle birlikte *Rahbe*'ye geldi. Ayrıca *Haleb* valisi *Kasımü'd-Devle Aksungur* ve *Antakya* valisi *Yağısıyan'a* mektuplar gönderip kendisine yardım etmelerini istedi. Onlar da kuvvetleriyle gelip *Tutuş*'a katıldılar. Böylece daha güçlü bir duruma gelen *Tutuş*, *Rahbe*'yi yeniden kuşattı ve içindekilere *aman* vermek suretiyle şehre hâkim oldu, halka karşı iyi davranışlarda bulundu. *Tutuş*, *Rahbe*'yi kendi gücüyle *aman*'la ele geçirdiği takdirde kılıcını çıkarıp sallayacağı hususunda bir adak tutmuştu, bu nedenle o, şehre girdiği zaman kılıcını sıyırıp havaya kaldırdı ve şehirde istikrar ortamı oluşunca da kılıcını kınına soktu, böylece adağını yerine getirmiş oldu. *Tutuş*, *Rahbe*'de yönetim işlerini düzene koyup şehre, koruyucu kimseleri atadıktan sonra *Nusaybin*'e yöneldi.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra *İbrahim b. Kureyş*, ülkesine dönüp *Musul* ile buraya bağlı yerleri ele geçirip hâkim olmuş, *Arab* ve *Kürtleri* toplayıp *Musul* ve yörelerindeki *Ukayloğulları* kabilesine saldırıya geçerek kardeşinin oğlu *Şerefü'd-Devle Muhamməd*'i yenilgiye uğratarak yönetimden uzaklaştırmıştı. Öte yandan *Tutuş*, *Nusaybin*'e ulaştığı zaman *Urfa* valisi *Bozan* onun yanına geldi. Bu arada *Nusaybin* valisi de kendisine gelerek "İtaat ile hizmette bulunacağımı" bildirdi; yöre halkı da içinde *İbrahim b. Kureyş*'in adamlarının da yer aldığı kuvvetlerle savaşmaktan çekinip kaçındılar. Bu arada *Tutuş*, *Nusaybin*'e saldırıp bazı surları yıkuktan sonra şehri kılıç zoruyla ele geçirdi, yaklaşık iki bin kişiyi öldürdükten sonra cami ve mescitlere sığınanları da öldürttü. Bununla birlikte bazıları dışında bütün erkek ve kadın tutsaklar serbest bırakıldılar. Bu olay, Safer 486 (Mart 1093)'da vuku bulmuştur⁵¹.

H. 486(1093/94) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayları metinde *Tâcüd-Devle Tutuş* hakkında olup şöyledir:

Tacüd-Devle Tutuş, *İbrahim b. Kureyş*'i yakalamak amacıyla giriştiği harekâttan sonra *Nusaybin*'den ayrıldı. Fakat, öte yandan *İbrahim*, *Tutuş*'un giriştiği bu harekâtı haber alınca, etraftan kendisine yardım ve destek istedi. Sonunda oluş-

⁵⁰ *Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah* ve vezir *Nizâmü'l-Mülk*'ün ölümleri hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, "İbnül-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler" (II. 430-485 = 1038-1092) *Belgeler*, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XXVI/30), s. 74 vd. ; aynı müellif, *Biyografilerle Selçuklu Tarihî*, s. 36-61; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 196-206; O. Turan, *a.g.e.*, s. 156-159, A. Sevim-E. Merçil, *a.g.e.*, s. 131-136.

⁵¹ Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 137-139.

turduğu büyük bir kuvvetle *Hirmâs* ırmağının (*Hirmas*, *Nusaybin Irmağı*) doğusuna geldi. Bu sırada T u t u ş da *Dârâ*'ya gelmişti. Çok geçmeden her iki tarafın kuvvetleri, 2 Rebfülevvel Pazartesi günü (2 Nisan 1093 Cumartesi), *Hirmâs* ırmağı civarında, karşı karşıya gelip şiddetli çarpışmalara başladılar. İki taraftan da çok sayıda *Türk* ve *Arab* öldürüldü. Bu nedenle her iki taraf kuvvetleri, kendi yerlerine çekildi. İşte bu sırada T u t u ş, *İbrahîm*'in kuvvetlerini hazırlıksız yakalayarak onları gafil avladı, bunun sonucunda da *Arablar* bozguna uğrattılıp kılıçtan geçirildiler. Öldürülenlerin çoğu özellikle çadırlarda bulunan yaya askerlerdi. Çarpışmalar sırasında *İbrahîm b. Kureyş* ve *Ukayloğulları* kabilesinin ileri gelenleri de öldürüldü. Her iki taraftan ölenlerin sayısının yaklaşık 10 bin kişi olduğu rivayet edilmiştir. Bu arada pek çok eşya, hayvan ve silâh T u t u ş'un kuvvetlerinin eline geçti. Bu nedenle bir deve bir altına, 100 tane kuzu da bir altına satıldı. Bu devirde böyle kanlı ve kötü sonuçlar doğuran bir savaş görülmedi.

Nusaybin'i böylece ele geçiren T u t u ş *Diyarbakır*'e yönelip *Âmid*'e geldi. Burayı ve *Elcezîre*'yi ele geçirdi. Buraları elinde tutan *İbn Cüheyr*'i ise *Nusaybin* yönetimine atadı. Esasında T u t u ş, *Âmid Meyyâfârikîn* (*Silvan*) ve buralara bağlı olan yerleri hâkimiyetine alıp yönetimlerini düzene soktu, dolayısıyla buranın valilerini *Sincar* ve *Musul*'a gönderdi, böylece bu şehirlere bağlı birçok yerlere hâkim duruma geçti. Bunun üzerine *Ukayloğulları* kabilesine bağlı insanlar, evlerinden ve yurtlarından kaçarak *Büyük Selçuklu Devleti Sultanı* olan *Melikşah*'ın oğlu *Berkyaruk*'a gittiler. Ayrıca *Ali b. Şerefü'd-Devle Müslim b. Kureyş* ve *Sultan Alp Arslan*'ın kızı ve *Sultan Melikşah*'ın halası olan annesi de *Tâcü'd-Devle T u t u ş*'un bu yaptıklarından dolayı hep şikâyetle bulunmuşlardı. Ülkeleri ele geçirip halklarını itaat altına alması sonucunda T u t u ş'un askerî gücü arttı. Dolayısıyla da kendini *Büyük Selçuklu Devleti Sultanı* olarak görmeye başladı. Bu nedenle de kuvvetleriyle birlikte *Horasan* yönüne hareket etti; geçtiği bütün kent ve kale halkları, kendisini karşılayıp itaatlarını bildirirlerdi, bu nedenle de onun güç ve kuvveti artmaya başladı. Öte yandan kendisinin bu tutum ve davranışlarına karşı muhalefet ve hattâ isyan durumu olan *Haleb* valisi *Kasîmü'd-Devle Aksungur* ve *Urfa* valisi *İmâdü'd-Devle Bozan*, *Sultan Melikşah*'ın oğlu *Berkyaruk* tarafına geçtiler. Onların bu tutum ve davranışları karşısında T u t u ş, *Diyarbakır*'a dönme kararı aldı ve çok geçmeden de *Suruç*'a gelip ele geçirdi, buraya ve *Elcezîre*'ye güvendiği kimseleri atadı. İşte bu sıralarda T u t u ş, kendinden ayrılıp *Berkyaruk*'un saflarına geçen "*Haleb* valisi *Kasîmü'd-Devle Aksungur* ve *Urfa* valisi *Bozan*'ın oğlu *Müeyyidü'd-Devle*'nin *Suriye*'ye yaklaşmakta olduğu" haberini aldı. Bu ikisi, *Sultan Berkyaruk*'un huzuruna çıkıp ondan ilgi ve saygı görmüşler dolayısıyla onun yanında iyi bir durum kazanmışlardı, *Berkyaruk* da onların kendisine katılmalarına memnun olup sevinmişti. Bu iki emîr, T u t u ş'u söz konusu ederek *Berkyaruk*'a "Onu hiç ihmal etmemesi" hususunda uyarılmışlar, "Durumu güçlenerek *Selçuklu* saltanatını ele geçirip *Sultan*'ın hâkimiyeti altındaki memleketleri ele geçirmeden bir an önce T u t u ş'a karşı harekete geçmesini" teşvik etmişler ve "Kendilerini valileri oldukları *Haleb* ve *Urfa*'ya ulaştırmasını" ondan istemişlerdir. Bunun üzerine *Berkyaruk*, her ikisini *Musul*'a ulaştırmak amacıyla onlarla birlikte yola çıktı. *Berkyaruk*, *Ukayloğulları* kabilesinin başına *Ali b. Şerefü'd-Devle Müslim*'i atadı ve ona *Sâdu'd-Devle* lâkabını verdi. Bu arada *Kasîmü'd-Devle Aksungur*, bu yılın Şevval ayında (Ekim/Kasım) beraberinde, *Ukayloğulları* kabilesinden ve *Berkyaruk*'un askerlerinden kuvvetler olduğu hâlde, *Haleb*'e geldi. Bunu haber alan *Tâcü'd-Devle T u t u ş*, *Rahbe*'den ayrılıp *Fırat* ırmağı yönüne hareket etti. Sonunda *Antakya*'ya gelip burada oturmaya başladı, bu arada da kendisine "*Berkyaruk*'un

Rahbe'den *Bağdad*'a gelip kışı burada geçirme niyetinde olduğu" haberi geldi. *Tutuş*'un *Antakya*'da kaldığı süre zarfında şehirde fiyatlar çok yükseldi. Bu nedenle kendisine "*Suriye*'ye dönmesi" söylendiyse de o, buna hiç aldırmaz etmedi, fakat o, Zülhicce ayının sonlarında (Ocak 1094 sonları) beraberinde, emîr *Vessâb b. Mahmud b. Sâlih*, *Kâmiloğulları* kabilesi ve bazı *Arab* kuvvetleri olduğu hâlde, *Dimaşk*'a döndü. Esasında bu *Arablar*, *Aksungur*'dan korkuları nedeniyle *Suriye*'de kalmaya cesaret edemiyorlardı⁵².

Bu kayıttan sonra metinde, *Hacılarla* ilgili şu kayıtlar yer almıştır:

Hacıların, bu yıl geçirdikleri tehlike dolayısıyla yaşadıkları korku ve endişe nedeniyle *Hac Seferlerinin* iptal edildiği haberi *Irak*'tan geldi. *Tutuş*'un ileri gelen komutanlarından emîr *el-Hânî'nin* koruması altında *Hacılar Suriye* ve *Dimaşk*'tan yola çıktılar; esasında *Hacıların* korunmasını üzerine alması hususunda *el-Hânî* ile bir anlaşma yapılmıştı. *Hacılar*, *Hac*'larını ve ibadetlerini yerine getirdikten sonra *Harem* emîri *İbn Ebî Şeybe* (*Tâcü'l-meâli Mühâmmed b. Câfer*)'den korkuları nedeniyle günlerce memleketlerine dönemadılar. *Hacılar*, *Mekke*'den ayrıldıktan sonra *İbn Ebî Şeybe*'nin adamları onları izleyip *Mekke* yakınlarında da yağmaladılar, bu nedenle *Hacılar*, *Mekke*'ye dönüp memleket ve evlerinden uzak olmalarından başka başlarına gelen bu yağma olayından dolayı şikâyet ve yalvarmalarda bulundular. *İbn Ebî Şeybe* de onlardan yağmalattığı develerin bir kısmını onlara geri verdi. Çatışmalar sırasında emîr *el-Hânî'nin* kardeşi de öldürüldü. Kendilerinden yağma edilen diğer şeylerin geri verilmesinden ümidini kesen *Hacılar*, *Mekke*'den ayrıldılar. Onlar, *Mekke*'den ayrıldıklarından bir süre sonra bir grup *Arab* onların çevresini sardı, fakat sonunda *Hacılar*, onlara belirli bir miktar para vermek suretiyle onlarla anlaşular. Bu süre zarfında *Hacılardan* bir çokları öldürülmüş, bazıları yokluk ve zayıflıktan dolayı hayatlarını kaybetmişlerdi; sağ, sâlim memleketlerine dönenlerin de durumları pek iç açıcı değildi⁵³.

H. 487(1094/95) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı, metinde, *Halife el-Muktedî bi-Emri'l-Lâh'in* öldüğü ve bu sırada da *Sultan Berkıyarık*'un *Bağdad*'da bulunduğu ve yıl sonuna kadar da burada kaldığı, kaydedilmiştir.

Bu kayıttan sonra metinde, *Tâcü'd-Devle Tutuş*'un saltanat mücadelesi ve sonu hakkında şu bilgiler yer almıştır:

Tâcü'd-Devle Tutuş, Rebülâhir ayında (Nisan/Mayıs), ordusuyla *Dimaşk*'tan çıkıp kuzeye yönelerek *Âsi* ırmağını geçti ve askerlerine "Ziraat ürünlerini korumalarını, hayvanları ve vergi memurlarını yağmalamalarını" emretti. *Tutuş*'un bu hareketi *Haleb* valisi *Kasımü'd-Devle Aksungur*'a ulaştırılınca o, *Tutuş*'la savaşmaya karar verip onu buralardan uzaklaştırmak amacıyla asker toplayıp hazırlıklar yaptı. Bu arada "Aksungur'un bu hareketi, *Urfa* valisi *Bozan Musul* valisi *Gürboğ* a ve *Rahbe* emîri *Abaköglü Yusuf*un 2500 atıyla *Haleb*'e gelip *Aksungur*'a yardım ve destek olmaları" haberi *Tutuş*'a ulaştırılınca o, derhal *Kefer-i Himâr* (*Maaretü'n-Nûman* yakınındaki *Tellü Mennes* kalesi yöresinde)'daki ikamet yerinden ayrılarak, önce *Rahbe*'ye bağlı *el-Hânûte*

⁵² *Tutuş* hakkında verilen bu bilgilerin ayrıntıları hakkında bk. A. Sevim, a.g.e., s. 137-145.

⁵³ *Hacıların Arablar* tarafından yağma edilip öldürülmelerine karşı *Tutuş*'un ileri gelen emîri *el-Hânî'nin* gerekli önlemleri alması dikkate şayandır, böylece *Hacılar*, güven içinde memleketlerine dönebilmişlerdir.

oradan da *Haleb*'le *Bâlis* arasındaki *en-Nâûre*'ye⁵⁴ gitti ve buradaki davar sürülerine saldırdı ve ekinleri de ateşe verdi, daha sonra da *Haleb*'in doğusundaki *Buzâa Vadisi*'ne gitti. Öte yandan *Kasîm ü'd - Devle Aksungur*, 8 Cumâdelülâ Cuma günü (26 Mayıs Cuma) yaklaşık 20 bin kişiden oluşan hatta daha fazla olan ordusuyla harekâta başlayıp *Seb'in* ırmağının kanallarını geçerek *Tutuş*'un ordusuna doğru harekete geçti. İki ordu, ertesi gün sabahı *Merih*'in *Satürn*'le *Aslan Burcu*'nda birleştiği vakitte savaş için karşılaştılar. *Gürboğa* ve *Bozan*'ın askerleri bazı su kanallarından geçemeyerek oldukları yerde kaldılar ve beraberlerinde bulunan *Arab* askerlerine pek güvenilmeyerek onlar ordunun sağ kanadından sol kanadına geçirilmişler, fakat yine de faydaları görülmemiştir. *Tutuş*'un ordusunun zaferi kazanması sonucunda, *Gürboğa*, *Bozan* ve *Yusufun* askerleri bozguna uğratılıp kılıçtan geçirilmişlerdir. *Kasîm ü'd - Devle Aksungur* ve askerlerinden çoğu tutsak alınmışlardır. *Tutuş*, huzuruna getirilen *Aksungur* ve mütteliklerinin boyunlarının vurulmasını emretmiş, bu emrin yerine getirilmesi sonucunda da onlar öldürülmüşlerdir. Bu arada bozguna uğrayan askerler *Haleb*'e gelip şehir halkı ve *Ahdâs* ile anlaşarak *Sultan Berk yaruk*'tan yardım isteme kararı almışlardır. Öte yandan *Tutuş* da derhal *Haleb*'e yönelmiştir. Her şeye rağmen şehirdekiler arasında fikir birliği sağlanamadığı için *Tutuş*'a karşı nasıl bir tavır takınılacağını bilmez bir duruma gelmişlerdir. Çok geçmeden diğerleri tarafından pek ciddiye alınmayan bir grup halk, harekete geçip şehir kapısını kırarak *Tutuş* lehinde gösterilerde bulunmuşlardır. *Emîr Vessabb. Mahmûd b. Sâlih*, *Tutuş*'u karşılamaya çıkmış, *Tutuş* da şehir kapılarının birisinden içeri girmiş, bu arada *Haleb* kalesinin hâkimi olan emîr *Nuh*'un elçisi ve eşi gelip *Nuh* için *Tutuş*'tan *aman* almışlar, sonra da *Nuh*'a gelip gelinen durumu ve kendisi için aldıkları *ahid* ve *aman*'ı ona bildirmişlerdir. Bunun üzerine emîr *Nuh* da *Haleb*'i *Tutuş*'a teslim etmiştir. Böylece 11 Cumâdelülâ Pazartesi günü (29 Mayıs 1094 Pazartesi) şehre giren *Tutuş*'a *Suriye*'deki bütün kaleler teslim edilmiştir. Bu arada *Tutuş*, savaş sonrasında tutsak alınan *Urfa* valisi *Bozan*'ın öldürülmesini emredince o da hemen eli kolu bağlı olarak boynu vurulmak suretiyle öldürülmüştür. Aynı şekilde savaşta tutsak alınan *Musul* valisi *Gürboğa*, *Haleb*'e nâibler ve muhafızlar atanıp durum belirginlik kazanıncaya kadar şehirde tutuklu olarak kalmıştır. *Tutuş* ise ordusuyla *Haleb*'den ayrılıp *Fırat* ırmağı yönüne hareket etti. Bir süre sonra ırmağı geçip *Harran*, *Suruç* ve *Urfa*'yı aldıktan sonra *Berk yaruk*'un geleceği yoldan çekilmek amacıyla *Diyarbakir*'e yöneldi. *Berk yaruk* ise ölen *Sultan Melik Şah*'ın eşi ve kendi kardeşi *Mahmûd*'un annesi olup *İsfahan*'ı ele geçirip mal ve mülklere el koymuş olan *Hatun* (*Terken Hatun*)'la buluşmak üzere *Musul* yörelerine gelmişti; bu arada *Hatun*'la yazışmalar yaparak *Selçuklu* saltanatını aralarında bölüştüler. Esasında *Hatun*, *Berk yaruk*'u ülkeyi istediği gibi yönetmekten men etmişti. Öte yandan *Tutuş*, *Berk yaruk*'a karşı saltanat mücadelesini sürdürmek için harekete geçti ise de amacına pek ulaşamadı. *Hatun* bunu haber alınca ordusuyla *Tutuş*'a ulaşmak üzere *İsfahan*'dan ayrıldı. Fakat yolda ağır bir hastalığa yakalanıp vefat etti, beraberindeki kuvvetlerden bir kısmı *Berk yaruk*'a bir kısmı da başkalarına katıldı. Bunu haber alan *Berk yaruk*, süratle *İsfahan*'a yürüyüp ele geçirdi, şehir halkı yiyecek yokluğu ve kıtlık yüzünden ölümle karşı karşıya gelmişti. Bu arada *Hatun*'un ve *Berk yaruk*'un ordusundan çok sayıda asker *Tutuş*'a gelip katıldılar. Böylece *Tutuş*'un güç ve kuvveti artmış, bunun sonucunda da onun adına *Bağdad* camilerinde dua ve niyazda bulunulmuştur. *Hemedan*'a ulaşan *Tutuş*, *Dımaşk*'ta bulunan oğlu *Fahr ü'l - Müllûk* (*Rıdvân*)'a bir mektup göndererek "*Suriye*'de geri kalan bütün askerlerle birlikte kendisine gelmesini em-

⁵⁴ Bk. Yakut, V, 294.

retti. Bunun üzerine Rıdvân, beraberinde Artukoğlu Necmed-Din İlgâzi, Vessâb b. Mahmud b. Sâlih, bazı Arab emirleri ve Haleb'in Aksurgar'a ait olan Türklerden oluşan kuvvetler olduğu hâlde, Haleb'e, sonra da Irak'a yönelip H. 487 yılı başlarında (1094) Rahbe üzerinden Bağdat'a gitti. Öte yandan Tutuş, Rey kentine gelip kuşatarak ele geçirmişti. Böylece o, Suriye'den Rey'e kadar uzanan memleket ve kaleleri ele geçirmiş oldu. Bu arada Tutuş, Ukayloğulları ve Numeyroğulları kuvvetlerinin içinde bulunduğu bir orduyu Ukayloğullarına ait topraklara sevk edip Musul dışında, bütün yerleri ele geçirmiştir. Öte yandan Sultan Berkayaruk, ordusuyla İsfahan'dan çıkıp, amcası Tutuş'un üzerine yürüdü. Bu arada Tutuş, halkının kendisine isyan edebileceği korku ve endişesiyle Rey'den ayrılıp buradan dört fersah uzaklıkta bir yere gidip konakladı. Sultan Berkayaruk da ordusuyla Tutuş'un karşı tarafına gelip çadırlarını kurdu. Her iki tarafın müneccimlerinin yorumları nedeniyle savaş hemen yapılmadı. Fakat iki tarafın orduları hazırlık yapıp savaş düzenine girdiler. Nihayet 17 Safer 488 (26 Şubat 1095) iki taraf arasında çarpışmalar başladı; bir süre sonra Tutuş'un ordusu bozguna uğrayıp darmadağın oldu, birçok asker öldürüldü, birçoğu da tutsak alındı; çarpışmalar sırasında Tutuş da öldürüldü. Tutuş'u kendi yanına aldığı Kasımü'd-Devle Aksungur'un bir adamı öldürdü; onun kesik başı Berkayaruk'un ordusunda teşhir edildikten sonra Bağdat'a gönderilip oradan da halka teşhir edildi⁵⁵.

H. 488 (1095) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde, Tacü'd-Devle Tutuş'un oğulları Fahrü'l-Mülûk Rıdvân ve Şemsü'l-Mülûk Dukak hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Fahrü'l-Mülûk Rıdvân, babasının Berkayaruk'la giriştiği savaşta yenilgiye uğrayıp öldürüldüğünü haber alınca telâşa kapıldı. Esasında o, bu sırada bulunduğu Âne'den⁵⁶ Bağdat'a, oradan da kendisini çağırması nedeniyle babası Tutuş'a gitmek istiyordu. Fakat babasının öldürülmesi üzerine, kendisine saldırıp yakalamak isteyenlerden endişeye kapılması sonucunda, derhal kendisinin ve askerlerinin çadırlarını söktü, son derecede hızlı koşan atlarını ve yakın adamlarını yanına aldı, geri kalan askerlerinden ayrılıp Haleb'e ulaştı. Haleb kalesinde bulunan kendisinin nâibi vezir (Ebü'l-Kâsım b. Muhamm ed), şehir kapısını açtırıp onu kaleye çıkarttı ve herhangi bir saldırıya karşı kalede hazırlıklar yapıp bir takım önlemler aldı. Öte yandan babası Tutuş'un dağılan ordusundan bir grup askerle ayrılan Şemsü'l-Mülûk Dukak, Diyarbekir üzerinden Haleb'e geldi. Burada kısa bir süre kalan Dukak, Dimaşk'ta bulunan Tutuş'un nâibi emir Savtekin'le gizlice haberleşti. Çok geçmeden de hiç kimsenin haberi olmaksızın Haleb'den ayrılıp Dimaşk'a yöneldi. Fahrü'l-Mülûk Rıdvân, onu yakalamak için Dukak'ın arkasından çok sayıda atlı bir kuvvet gönderdi ise de onu yakalamak mümkün olmadı. Nihayet Dimaşk'a ulaşan Dukak'ı emir Savtekin karşılayıp Dimaşk yönetimini ona vererek babası Tutuş'un makamına oturttu ve şehirdeki askerlerden de ona bîat aldırdı, böylece Dukak, Dimaşk'a hâkim bir duruma gelmiş oldu⁵⁷.

⁵⁵ Tutuş'un Büyük Selçuklu Devleti Sultanı olmak için giriştiği bütün mücadeleler ve sonu hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 137;160.

⁵⁶ Elcezire'ye bağlı bir ilçe (Yakut, IV, 81-82).

⁵⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 161, 243-244.

Bu kayıtlardan sonra metinde, emîr İspahbud Sabave (Metinde Esfehuz)'nin dört yüz *Türkmen* atlısıyla *Hicaz* taraflarından *Mekke*'ye gelip yöre halkıyla savaşıp onları yenilgiye uğratarak şehri ele geçirdiği, İbn Ebî Şeybe'nin soyguncularından çoğunu öldürdüğünü, bunun sonucunda da İbn Ebî Şeybe ile *Mekke* ileri gelenlerini bozguna uğratarak dağıttığı, daha sonra da onun *Mekke*'den ayrıldığı, kaydedilmiştir.⁵⁸

Bu genel kayıttan sonrada metinde *Atabek* emîr Zahîrû'd-Din Tuğtekin hakkında şu bilgiler yer almıştır:

Tâcû'd-Devle Tutuş'un beraberinde olan ve bozgunundan sonra tutuklanan *Atabek* emîr Zahîrû'd-Din Tuğtekin, esaretten kurtulduktan sonra *Dımaşk*'a geldi, burada kendisini dostu *Dımaşk* askerî valisi (*Şihne*) Hısnu'd-Devle Bahtiyar karşıladı ve yeniden hizmetine girdi. Tuğtekin, daha gençlik çağlarında Tutuş'un takdir ve teveccühünü kazanmış, onun en yakın ve gözde adamı olmuştu. Bunun sonucunda Tutuş, onu ordu komutanlığına atamış ve kendisi yokken *Dımaşk*'ı yönetme görevini de ona vermiş, o da bu görevi en iyi şekilde yapıp halka insaf ve adaletle davranmış, bu nedenle onun bu özelliği halk arasında yayılarak durumu yükselmiş, kendisine dualar edilip övgüler yağdırılmış, böylece verdiği bütün emirler yerine getirilmişti. Tutuş, onun yönetimde gösterdiği başarı nedeniyle onu ilk görevi olan *Meyyâfârikin* (*Silvan*) valiliğine atamış ve oğlu Dukak'ı da ona teslim edip onu yetiştirmesini istemiştir. Tuğtekin *Meyyâfârikin*'i en iyi bir şekilde yönetmiş, bozulan yönetim düzenini en kısa bir sürede düzeltip yoluna koymuştur. Fakat bir ara *Meyyâfârikin* ileri gelenlerinin ve soylularının kendisine karşı çıkıp isyan edeceklerini öğrenen Tuğtekin, diğerlerine ibret olması için onları cezalandırmış, böylece gücünü ve saygınlığını artırmak suretiyle yönetim işlerini istediği şekilde yürütmeyi başarmıştır. Bir süre sonra Tuğtekin, Tâcû'd-Devle Tutuş'la birlikte Berkıyaruk'a karşı saltanat mücadelesi için *Rey* kentine gitmiş, Tutuş'un öldürüldüğü savaşa katılmış, diğer ileri gelenlerle birlikte kendisi de tutsak alınmış ve nihayet tutsaklıktan kurtulup 488 (1095) yılında *Dımaşk*'a dönmüş ve kendisini Dukak ile ileri gelen sivil ve askerî yetkiler karşılamıştır. Kendisine son derecede saygı gösterilen Tuğtekin'e *Dımaşk*'ın sivil ve askerî yönetimi devredilmiştir. Fakat bununla birlikte yönetim işlerinde huzursuzluk ortaya çıkması sonucunda emîr Savtekin'in öldürülmesi gerçekleştirilmiş, böylece yönetimde huzur ve sükun sağlanmıştır. Çok geçmeden Dukak'ın annesi ile Tuğtekin evlenmiş, böylece Tuğtekin, yönetimde daha güçlü bir duruma gelmiş, Dukak da bütün yönetim işlerinde ona son derecede güven duyup itimat etmeye başlamıştır. Öte yandan *Haleb* hâkimi Fahrû'l-Mülûk Rıdvân, daha önce yetişip büyüdüğü ve son derecede çok sevdiği *Dımaşk*'ı ele geçirmek amacıyla askerî hazırlıklar yaptıktan başka *Artukoğlu* Sökme'neden de yardım aldıktan sonra *Dımaşk*'a karşı harekâta başladı. Bu sırada Şemsü'l-Mülûk Dukak, emîr Yağısıyan, *Artukoğlu* Necmed-Din İlgâzi ve kuvvetleri *Dımaşk*'ta bulunmuyorlardı. Bir süre sonra Rıdvân, kuvvetleriyle gelip H. 489 (1096) yılında şehrin dış taraflarından *Dımaşk* üzerine yürüdü; bu sırada şehirde Dukak'ın veziri Zeynü'd-Devle Muhammed b. Ebu'l-Kâsım az sayıda askerle bulunmakta idi. Bu sırada *Dımaşk*'a bağlı yöre halkından bir grup insan da kendisine katıldı, şehir kapıları kapatılıp surlara yerleşildi ve çığlıklar atarak Rıdvân'ın askerlerine ok atmaya başladılar. Rıdvân'ın askerleri, *Sûku'l-Ganem*'e gelip şehir surlarına

⁵⁸ *Melik* Dukak'ın kumandanı İspahbud Sabave'nin faaliyetleri hakkında bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 172, 199, 208-210.

ve *Bâbü's-Sağîr'e* yaklaşmışlardı. Şehir *Ahdâsı* ve askerler, şehri onlara karşı savunmak istediler, fakat şehir *Şihnesi* (Askerî valisi) *Bahtiyar* ve *Şehir Reisi Emînü'd-Devle Ebû Muhammêd b. es-Sûfî*, onların bu hareketlerine engel oldular. Bu arada bir mancınık taşı, askerleri çarpışmaya teşvik eden *Rıdvân*'ın hâcibinin başına isabet etti ve hâcib de hemen orada öldü. Bunun üzerine çarpışmalar derhal durdurulup hâcible ilgilenilmeye başlandı ve askerler de çadırlarına geri döndüler. Böylece *Rıdvân*, *Dimaşk*'i ele geçirmeyi başaramadı. Bu arada *Şemsü'l-Mülûk Dukak*'ın da kuvvetleriyle birlikte *Dimaşk*'a gelmekte olduğu haber alındı; bunun üzerine *Rıdvân*, *Dimaşk*'i ele geçirme isteğini gerçekleştirilmeden *Haleb*'e geri döndü. Bu arada da o, *Dimaşk*'ın kuzeyindeki *Mercü's-Suffer*⁵⁹ ve *Havran*'a uğradı, askerleri de buralarda bir takım zararlı hareketlerde bulundular. Daha sonra da *Rıdvân*, *Kudüs*'e yöneldi. *Rıdvân*'ın bu harekâtını haber alan *Şemsü'l-Mülûk Dukak*, süratle *Dimaşk*'a doğru harekete geçip *Rıdvân*'ın bu harekâtını haber alan *Şemsü'l-Mülûk Dukak*, süratle *Dimaşk*'a doğru harekete geçip *Rıdvân*'ın kuvvetlerini izledi ve çok geçmeden de iki ordu arasında mesafe azalmaya başladı. Bunun üzerine *Rıdvân*, derhal buradan uzaklaşıp Zilhicce ayının sonunda (Aralık sonu) da *Haleb*'e geldi⁶⁰.

H. 489 (1096) Yılı Olayları

Bu yıla ait ilk kayıta, *Sultan Melikşah*'ın *Humus*'u ele geçirdiği sırada tutuklatıp *İsfahan*'da hapse attığı *Halef b. Mülâib*'in, *Sultan*'ın ölümünden sonra serbest bırakılıp Mısır'a gittiği belirtilmiştir⁶¹. İkinci kayıta ise emîr *Yağısıyan*'ın, *Şemsü'l-Mülûk Dukak*'ın hizmetinden ayrılıp Muharrem ayında (Aralık/Ocak) valilik yaptığı *Antakya*'ya döndüğü kaydedilmiştir⁶².

H. 490 (1096/97) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde, *Fahrü'l-Mülûk Rıdvân* ve *Hağlıların Anadolu'dan Suriye*'ye gelip işgale başlamaları hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Şaban ayında (Temmuz/Ağustos) *Haleb* hükümdarı *Fahrü'l-Mülûk Rıdvân*'ın *Atabeği* emîr *Cenâhü'd-Devle Hüseyin*, *Rıdvân*'dan endişelenip korkmaya başlaması nedeniyle gizlice askerleri ve yakın adamlarıyla birlikte *Haleb*'den ayrılıp *Humus*'a geldi ve burada nâibi durumunda bulunan emîr *Karaca*, şehri ona teslim etti, o da şehri ve kalesini her yönden tahkim etti. Ailesini de *Humus*'a getiren *Cenâhü'd-Devle Hüseyin*, burada kendisini huzur ve güven içinde hissetti. Onun *Haleb*'den ayrılmasından hemen sonra emîr *Yağısıyan*, *Antakya*'dan *Haleb*'e gelip buradaki halka ve askerlere neyi emredip neyi yasaklayacağı hususunda önlemler almaya başladı. Çok geçmeden Melik *Rıdvân*, *Yağısıyan*'la birlikte *Şeyzer* yönüne gitmek üzere *Haleb*'den ayrıldılar. Esasında onlar, *Dimaşk* üzerine yeniden bir sefer düzenlemek amacıyla hazırlıklar yapmak istiyorlardı. Onlar, *Şeyzer*'de yaklaşık bir ay kadar kaldırsa da ordu komutanları

⁵⁹ Bk. İA, "Mercüssuffer" mad.

⁶⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.e., s. 166-168, 243-245.

⁶¹ *Halef b. Mülâib*'in ayrıntılı hal tercümesi için bk. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 79-85.

⁶² Bu konuda bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 245 vd.

arasında anlaşmazlık çıkması üzerine buradan ayrılıp memleketlerine (*Haleb* ve *Antakya*) döndüler.⁶³

Mısır Fatmî Halifesi e l - M u s t a l î b i ' l - L â h, *Haleb Selçuklu Meliki* R ı d v â n'a bir elçi gönderip "Kendisine tâbi olup *Halifeliği* adına *Şîî* hutbesi okutmasını" bildirdi. Aynı şekilde *Fatmî Halifeliği* ordu komutanı e l - E f d a l da *Melik* R ı d v â n'a bir mektup gönderip "*Fatmî Halifeliği* adına *Şîî* hutbesi okutmasını bildirmişti. Bu iki mektubu alan *Melik* R ı d v â n, *Haleb* ve buraya bağlı yerlerin camilerinde "Önce e l - M u s t a ' l î, sonra e l - E f d a l, daha sonra kendi adına *Şîî* hutbesi okunmasını" emretti. *Melik* R ı d v â n'ın yaklaşıklık dört Cuma okutulması süren bu *Şîî* hutbesini okutmasındaki esas amacı *Mısır* ordusuyla birlikte *Dımaşk*'ı kardeşi *Melik* D u k a k'tan almak idi. *Şîî* hutbesinin okunması üzerine *Artukoğlu S ö k m e n* ve *Antakya* vâlisi Y a ğ ı s ı y a n, *Melik* R ı d v â n'a gelip onun böyle bir işe girişmiş olmasını tenkid ettiler ve "kararımı derhal değiştirmesini" bildirdiler. Bunun üzerine R ı d v â n, okutmakta olduğu *Şîî* hutbesini değiştirip *Sünnî* hutbesini okutmaya başladı.⁶⁴

Bu yıl, pek çok sayıda *Frenk* (*Haçlı*) askerinin *İstanbul Denizi*'nden (*Marmara Denizi*) sefere çıkmaya başladığı hakkında sürekli olarak haberler (*Bağdad*'a) gelmeye başladı. Bunun üzerine bütün insanlar, korku ve endişeye kapıldılar. *Haçlılara* en yakın konumda olan D a v u d b. S ü l e y m a n b. K u t a l m ı ş, asker toplayıp cihad görevini yerine getirme hazırlıklarına başladı. Kendisine yardımcı olmaları için gücünün yettiği kadar *Türkmenleri* çağırdı. Bunun sonucunda da kardeşi (I. K ı l ı ç A r s l a n) ordusuyla, ayrıca *Türkmen* kuvvetleri de kendisine katıldı. Böylece güçlü bir duruma gelen D a v u d, *Haçlıların* geçtiği geçit ve yollara yönelerek onlarla savaştı ve çok sayıda *Haçlı* askeri öldürdü ise de *Haçlılar*, ona karşı üstünlük sağlayıp çok sayıda askerini de öldürdüler, bazılarını da tutsak aldılar, mallarını yağmaladılar. Binek hayvanlarının *Haçlılar* tarafından ele geçirilmesi üzerine *Türkmenler* dağılıp çekildiler. *Bizans imparatoru* da çok sayıda tutsak alıp onları *İstanbul*'a götürdü. *İslâmlar* aleyhine ortaya çıkan bu kötülöklere ait haberler sürüp gitti, bu nedenle korku ve endişe artıp çoğaldı. Bu savaş, Receb ayının bitimine on gün kala (4 Temmuz 1097) yapıldı.⁶⁵

Antakya valisi Y a ğ ı s ı y a n, *Artukoğlu S ö k m e n* ve emîr G ü r b o ğ a, Şaban ayının ortasında (Ocak 1098 sonları) kuvvetleriyle *Antakya*'ya yöneldiler, bu sırada da onlara *Haçlıların Belen*'e geldikleri haberi ulaştırıldı. Y a ğ ı s ı y a n, derhal *Antakya*'ya gidip oğlunu *Haçlılara* karşı yardım istemesi için *Dımaşk*'taki D u k a k'a *Humus*'ta ki C e n â h ü ' d - D e v l e H ü s e y i n'e ve diğer yerlerin hâkimlerine gönderdi, kendisi de *Antakya*'yı tahkim edip buradaki *Hristiyanları* şehirden çıkardı. Öte yandan Şevvâl ayının ikinci günü (12 Eylül 1097), *Haçlılar* *Bagras*'a gelip *Antakya*'ya bağlı yerleşim yerlerine saldırıya geçtiler. Bu sırada *Antakya*'ya komşu olan kale ve hisaralarda bulunanlar, yöneticilere isyan edip kaledekileri öldürdüler. Bunlardan bazıları buradan kaçıp kurtuldu. *Antakya* halkı da aynı şekilde isyan edip *Haçlılardan* yardım ve destek isteğinde bulundular. Bu arada 30 bin kişiden oluşan bir *Haçlı* ordusu, geçtiği yerlerin halkını bozgunculuk yapa yapa kışkırtıp *Maarretü'n-Nüman*'ın batısında *el-Bâre*'ye gelerek burada yaklaşık 50 kişiyi öldürdü. Öte yandan *Dımaşk* ordusu,

⁶³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 174-176.

⁶⁴ Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 174-176.

⁶⁵ *Türkiye Selçuklularıyla Haçlılar* arasında yapılan bu ilk savaş hakkında bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasî Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye* (1071/1318) (İstanbul 1971) s. 98 vd. *Haçlıların Orta Doğu'ya girişleri* hakkında genel bilgi için bk. Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri* (İstanbul 1997), s. 11 vd.; A. Sevim-E. Merçil, *a.g.e.*, s. 428-432; A. Sevim, *a.g.e.*, s. 179 vd.

harekete geçip *Haçlılara* saldırarak onlardan bir kısım askerleri öldürdü. Bunun üzerine *Haçlı* ordusu, *Haleb'e* bağlı *er-Rûc'a* döndü, daha sonra da *Antakya'da* yağ, tuz ve diğer gıda maddeleri bulunmaz oldu, bu nedenle fiyatları çok yükseldi, bunun sonucunda da hırsızlık olayları başladı. Bütün bunlar da normal karşılanır oldu. Öte yandan *Antakya* askerlerinin kendilerine sık sık saldırımları üzerine *Haçlılar*, kendilerinin bulunduğu yerle *Antakya* arasında bir hendek kazdılar. Esasında *Haçlılar*, *İstanbul'a* ilk geldikleri zaman *Bizans imparatoru* ile "Ele geçirdikleri ilk şehri onlara verecekleri" hususunda bir anlaşma yapmışlardı. Fakat ilk şehir olarak ele geçirdikleri *Nikia (İznik)'y* *Bizans'a* vermemişlerdi. Bu arada, *Haçlılar*, yolları üzerindeki bazı geçitleri ve sınır boylarını da ele geçirdiler⁶⁶.

Haleb'i tahakküm ve zorbalıkla yönetmesi sebebiyle *Reis el-Miccenn (Berekât b. Fârîs el-Fav'î)* tutuklanmış, evi yağmalanmış, kendisiyle birlikte bazı çocukları da öldürülmüş, böylece kökü kazınmıştır. İşte bu, canları yok edip kan dökenlere verilen cezadır; bu ceza ve akıbet, zalimlerden asla uzak kalmaz. Bu olay, bu yılın Zülkade ayında (Ekim/Kasım 1097) vuku bulmuştur⁶⁷.

Haleb Meliki Rıdvân, Ebû'l-Fazl b. el-Mevsûl (Hibetu'l-Lahb Abdü'l-Kâhîr b. el-Mevsûl)'ü kendine vezir yapmış ve ona *Müşeyyüddin lâkabını* vermiştir⁶⁸.

H. 491 (1097/98) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde *Haçlılarla* mücadeleler ve *Mısır Fatımîlerinin Kudüs'ü* ele geçirmeleri hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Bu yılın Cumadevvel ayının sonlarında (Mayıs 1098 başları), *Antakya* halkından ve vali *Yağısıya'nın* taifesinden olan bir grup zırh imalatçısı, kendilerine daha önce yapılan bir kötülük ve mallarına el konulması nedeniyle *Antakya* şehri aleyhine faaliyet gösterip şehri *Haçlılara* teslim etme hususunda onlarla anlaştilar. Bunun sonucunda da dağa yakın burçlardan birini *Haçlılara* sattılar, çok geçmeden de *Haçlıları* gece, bu burçtan içeri aldılar ve *Haçlılar*, şafak söktüğü sıralarda da çığlıklar atarak şehri ele geçirdiler. Vali *Yağısıya'nın* ise *Haçlılar* karşısında bozguna uğrayıp kalabalık bir grup insanla şehirden çıktı. Fakat beraberindekiler grup *Haçlılar* tarafından öldürüldü. *Yağısıya'nın*, *Maarretu Masrîn*⁶⁹ yakınlarındaki *Ermenez'a* yaklaştığı sırada atından yere düştü. Adamlarından birisi, onu kaldırıp atına bindirdi. Fakat o, atın üstünde duramadı ve yeniden yere düşüp öldü. Öte yandan *Antakya'da* çok sayıda erkek, kadın ve çocuk öldürüldü ve bir kısmı da tutsak alınıp köle yapıldı, ancak üç bin kişi kaleye kaçıp sığındılar⁷⁰.

Mısır Fâtımî ordu komutanı (*Efirü'l-Cuyûş*) *Efdal*, Şaban ayında (Temmuz/Ağustos), büyük bir orduyla *Mısır'dan* çıkıp *Suriye'ye* yürüdü. O, doğruca *Kudüs'e* yöneldi, şehirde *Artuk'un* iki oğlu *Sökmen ve İlgazî* ile yakınları ve çok sayıda da *Türk* bulunmakta idi. *Efdal*, "Savaşıp kan dökülmeden yazışmak suretiyle şehrin kendisine teslimi"

⁶⁶ *Haçlıların Kuzey Suriye'ye yönelmeleri ve Selçuklularla yapılan mücadeleler hakkında bk. A. Sevim, a.g.e., s. 189 vd.; I. Demirkent, a.g.e., s. 38 vd.*

⁶⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.e., s. 177-178.

⁶⁸ Bk. Not nr. 67.

⁶⁹ *Haleb'e* bağlı bir ilçe (Yakut, V, 181-/82).

⁷⁰ *Antakya'nın Haçlılar tarafından işgali ve burada bir Prenslük kurmaları hakkında bk. A. Sevim, a.g.e., s. 183; I. Demirkent, a.g.e., 38 vd.; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 378.*

mini" istedi. Fakat S ö k m e n ve İ l g â z i, bunu kabul etmediler, bunun üzerine E f d a l, şehre karşı mancınıklar kurdurup savaşa başladı. Bir süre sonra surlarda açılan bir gedikte şehre girerek S ö k m e n'in ve oturduğu yeri ele geçirdi. Bütün şehre hâkim olunca da S ö k m e n ve İ l g a z i'ye iyi davranışlarda bulundu ve beraberindekileri serbest bıraktı bunun üzerine onlar, her ikisini ve beraberindekileri serbest bıraktı. Bunun üzerine beraberindekilerle Şevval'in ilk on günü (4-13 Temmuz 1098), Kudüs'ten ayrılıp Dımaşk'a gittiler. E f d a l da ordusuyla Mısır'a döndü⁷¹.

Haçlılar, harekete geçip 29 Zülhicce (27 Kasım 1098)'de *Maarretü'n-Nûman*'a gelerek şehri ele geçirmek amacıyla surlara merdivenler dayadılar. Bu arada N i r û z adlı zırh ustası bir *Ermeninin* ihaneti sonucunda *Haçlılar*, Receb ayı başlarına bir Cuma gecesi (12 Mart Cuma) *Antakya*'yı ele geçirdiler. Bunun üzerine çok sayıda *Suriye* ordusu, *Haçlılarla* savaş için *Antakya*'ya yürüdü ve buradaki *Haçlıları* kuşattı, bu sebeple şehirdeki *Haçlılar*, yiyeceklerinin bitmesi nedeniyle ölümlerin etini yemeye başladılar. Son derecede zayıf ve bitkin bir durumda bulunmalarına rağmen *Haçlı* ordusu, sayı ve güç bakımından kendilerinden üstün olan İslâm ordusuna saldırıp onları bozguna uğrattular, bu arada *Müslümanlara* savunmak amacıyla gelen gönüllü mücahidler de kılıçtan geçirildi (6 Receb Salı = 9 Haziran Çarşamba)⁷².

H. 492 (1098/99) Yılı Olayları

Haçlılar, Muharrem ayında (Kasım/Aralık 1098) kuzey ve doğu yönlerinden *Maarretü'n-Nûman*'ın surlarına karşı harekâta geçip surdan daha yüksek olan mancınıkları surlara dayayıp üstündeki *Müslüman* askerleri buradan uzaklaştırdılar, 14 Muharrem (11 Aralık) akşamına kadar burada savaş sürüp gitti. *Haçlı* elçilerinin şehir yöneticilerine gelip giderek "Kendilerinin can ve malları için" *aman* vermeleri ve kendilerinin de bunu kabul edip *Haçlılara* teslim olmaları, özellikle şehir *şhnesinin* de çabaları sonucunda şehri savunanlar, geri çekildiler. Böylece *Haçlılar*, şehre hâkim oldular. Burada yapılan çarpışmalarda iki taraftan da çok sayıda insan öldürüldü. *Haçlılar*, anlaşmaya rağmen evlerine çekilen halka karşı harekete geçip onları yağmaladılar. Şehre *haç* diktiler, halktan vermelerine güçlerinin yetmeyecekleri pek çok şeyler istediler. Nihayet *Haçlılar*, 17 Safer Perşembe günü (13 Ocak 1099 Perşembe) de *Maarretü'n-Nûman*'dan ayrılıp *Kefertab*'a yöneldiler. Daha sonra Receb ayının sonlarında da (Haziran sonları) *Kudüs*'e yöneldiler. Geçtikleri yerlerde bulunan halk, süratle buldukları yerlerden uzaklaştılar. *Haçlılar*, önce *Remle*'ye gelerek hasat mevsimini burada geçirdikten sonra *Kudüs*'e yönelip şehir halkıyla savaştılar, şehri kuşatıp surlarına kuleler yapıp dayadılar. Bu arada *Haçlılar*, cihad ve *Kudüs*'ü koruma amacıyla E f d a l'in büyük bir *Mısır Fâtımî* ordusuyla *Kudüs*'e gelmekte olduğunu haber aldılar. Bir süre sonra *Haçlılar*, *Mısır* ordusuyla sabahtan akşama kadar çarpıştılar, fakat biraz geri çekildiler. Bunun üzerine E f d a l, ertesi gün, *Haçlılara* karşı kesin bir saldırıya niyetlendi. *Kudüs* halkı, akşam vaktinde surlardan inmeye başlayınca bunu fırsat bilen *Haçlılar*, yeniden saldırıya geçtiler. Kuleye çıkarak şehrin surlarına geçtiler, çok geçmeden de *Kudüs*'ü işgal ettiler. Bir kısım halk, *Kutsal Mihrab*'a gitti. Buna rağmen yine pek çok insan öldürüldü. Hattâ *Haçlılar*, *Yahudileri* bir kilisede toplayıp kiliseyi ateşe verdiler, 22 Şaban (14 Temmuz 1099)'da da *Kutsal Mihrabı* amanla teslim aldılar. Bu arada da Hz. H a l i l İ b r a h i m 'in mezarını da yıktılar⁷³.

⁷¹ Bu konuda bk. A. Sevim, "Artukoğlu Sökmén'in Siyasi Faaliyetleri" (*Belleten*, XXVI/103, 1962), 504-506; A. Sevim, *a.g.e.*, s. 190-192.

⁷² Bu hususta bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 190-192, not nr. 66.

⁷³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. I. Demirkent, *a.g.e.*, s. 47-60.

H. 493 (1099/1100) Yılı Olayları

Bu yıl, metinde, *Sultan Berk yaruk*, *Melik Dukak* ve *Haçlılarla* ilgili şu bilgiler bulunmaktadır:

Bu yılın Safer ayında (Aralık/Ocak), *Sultan Berk yaruk*, kardeşi *Muhammed Tapar*'la giriştiği savaşta onu yenilgiye uğratarak *İsfahan* kentini ele geçirmiştir⁷⁴.

Dımaşk Selçuklu Meliki Dukak, ordusuyla *Dımaşk*'tan çıkıp *Diyarbakir*'e yürüdü, onun esas amacı, bu bölgeyi istilâcılardan geri almaktı. *Dukak*, çöl yoluyla *Rahbe*'ye oradan da *Diyarbakir* bölgesine gelerek *Meyyâfârikin*'i teslim alıp buraya, koruması ve savunma işlerini yürütecek kimseleri atadı⁷⁵.

Antakya Haçlı prensi Bohemund, Receb ayında (Mayıs/Haziran), *Efâmiye*'ye yönelip burada günlerce kaldı ve buradaki ekinleri tahrip etti. Fakat bu sıralarda, *Danişmendli* hükümdarı *Dânişmend* ve *Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*'ın beraberlerinde kalabalık *Türk* askerlerinden oluşan kuvvetlerle *Malatya*'ya ulaşmaları üzerine *Bohemund*, *Antakya*'ya dönerek kuvvetlerini toplayıp *Türk* kuvvetlerine karşı *Malatya*'ya yöneldi, çok geçmeden burada yapılan savaşta, *Bohemund*'un kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğratıldı. Birçok askeri öldürüldü, kendisi de bir miktar askeriyle tutsak alındı. 12 Safer (28 Aralık 1099)'de, *Bohemund*'un kendilerine teslim edilmesini isteyen onun *Antakya*'daki nâiblerine anlaşma için elçiler gönderildi⁷⁶.

H. 494 (1101) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde genellikle *Haçlılarla* mücadeleler ve *Sultan Berk yaruk Dımaşk Meliki Dukak*, *Musul* Selçuklu Valisi *Gürboğa* hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Artukoğlu Sökmen, *Türkmen*lerden oluşan kuvvetleriyle Rebûlevvel ayında (Aralık/Ocak 1100/1101), *Urfa* ve *Suruç* *Haçlılarına* karşı harekâta başladı. Bir süre sonra *Suruç*'u ele geçirdi. Burada çok sayıda kimse kendisine katıldı. Bunun üzerine *Sökmen*, hazırlanıp harekete geçen *Haçlılarla* savaşa tutuştu. *Sökmen*, *Haçlıları* bozguna uğratmak üzereyken emrindeki *Türkmen*lerden bir kısmının kumandasından ayrılıp kaçmaları üzerine morali son derece bozuldu, bu nedenle çarpışmalardan çekilmek zorunda kaldı. Bundan yararlanan *Haçlılar*, *Suruç*'u ele geçirdiler. Şehirden kaçmayı başaranların dışındaki şehir halkının bir kısmını öldürüp bir kısmını tutsak aldılar⁷⁷. Öte yandan *Akka*'ya saldırıya geçen *Kudüs Kralı Goderoi*, çarpışmalarda kendisine isabet eden bir okla öldü; daha önce o, *Yafa*'yı imar edip *Tancred*'e vermişti. Kardeşinin ölümü üzerine *Urfa* kontu papaz *Baudouin*, 500 kişilik atlı ve yaya bir *Haçlı* kuvvetiyle *Kudüs*'e yöneldi. Bunu haber alan *Dımaşk* Meliki *Dukak*, asker toplayıp *Humus* hâkimi *Cenâhü'd-Devle Hüseyin*'le birlikte harekete geçerek *Beyrut* sınırı yakınlarında *Baudouin*'le çarpışmaya giriştiler;

⁷⁴ Metinde çok kısa olarak verilen *Sultan Berk yaruk*'un *Muhammed Tapar*'la saltanat mücadelesi hakkındaki ilk savaşın ayrıntıları için bk. Abdülkerim Özacın, *Sultan Muhammed Tapar Devri, Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, (Ankara 1990, İTK. Yay.) s. 18-19; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 157 vd.

⁷⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 249-250.

⁷⁶ Metinde *Antakya* Prensi *Bohemund* hakkında verilen bilgilerin ayrıntıları hakkında bk. A. Sevim, a.g.e., s. 13.

⁷⁷ Bu konuda bk. A. Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri" [*Belleten* (1962), XXVI/103], s. 508-510.

C e n â h ü ' d - D e v l e , B a u d o u i n ' e saldırarak onu bozguna uğrattı ve bir kısım askerlerini öldürdü⁷⁸.

Haçlılar, Cenevizlilerin de yardımıyla *Hayfa*'yı kılıç zoruyla, *Ursufu*⁷⁹ da *amanla* ele geçirdiler ve halkı da şehirden çıkardılar ve Recep ayının sonlarına doğru (Mayıs sonları) da *Kaysâmiyye*'yi⁸⁰ kılıç zoruyla ele geçirip halkını öldürdüler ve şehri yağmaladılar⁸¹.

Sultan Berkayaruk, kardeşi *Muhammed Tapar*'la savaşmak üzere *Bağdad*'a yaklaşım yapılan çarpışmalarda *Muhammed Tapar* tutsak alınıp öldürülmüş, ayrıca onun veziri ve bir grup ileri gelen adamları da yakalanıp öldürülmüştür. Bu savaştan sonra *Berkayaruk*, derhal devletin başkenti *İsfahan*'a gidip yerleşmiş ve burada yönetim işlerini düzene sokmuştur⁸².

Cebele sınırını ele geçirip hâkim olan kadı *İbn Süleyhâ* (*Ebû Muhammed Ubeydu'l-Lah b. Mansûr*), emîr *Atabek Zahîr ü'd-Din* (*Tuğtekin*)'e Şaban ayında (*Haziran/Temmuz*), bir haber gönderip "*Cebele* sınır bölgesini teslim edebileceği, güvenilir bir adamını göndermesini, ayrıca mal, para ve ailesiyle birlikte güven içinde kendisinin *Bağdad*'a gönderilmesini" rica etmiştir. Onun bu isteğini kabul eden *Atabek Zahîr ü'd-Din*, *Cebele* sınır yönetimine oğlu *Tâc ü'l-Mülûk Börî*'yi gönderdi. Esasında *Dımaşk Selçuklu Meliki Dukak*, *Dımaşk*'tan oldukça uzak olan *Diyarbakır*'da bulunuyordu. Fakat o, Şevvâl ayı başında (*Temmuz sonu*) *Dımaşk*'a döndü. *İbn Süleyhâ*'nın isteğinin gerçekleşmesi üzerine *Börî*, kuvvetleriyle gidip *Cebele* yönetimini ondan devraldı. Bunun üzerine *İbn Süleyhâ*, beraberinde adamları, eşyası, silâh ve binek hayvanları ve daha başka şeyleri olduğu hâlde, *Cebele*'den ayrılarak *Dımaşk*'a geldi. *Dımaşk*'ta kaldığı sırada kendisine saygı gösterilip iyi davranılan *İbn Süleyhâ*, oldukça kalabalık bir askerî kuvvet eşliğinde *Bağdad*'a gönderildi ve orada yerleşti. Fakat çok geçmeden *İbn Süleyhâ*'nın malı, mülkü ve servetinin çokluğu *Sultana* (*Berkayaruk*) bildirilince malları yağmalandı ve ayrıca sahip olduğu her şeye el konuldu. Öte yandan *Börî*, *Cebele* sınır bölgesini ele geçirip buraya hâkim olduktan sonra halka kötülük, çirkin hareketler ve adalete aykırı davranışlarda bulundu ve kendilerine yakın durumda olan ve *Trablus* sınırını ele geçirmiş bulunan kadı *Fahr ü'l-Mülk Ebû Ali Ammâr b. Muhammed b. Ammâr*'a bu durumlarını bildirip şikâyette bulundular, o da onlara "Yardım ve içinde buldukları kötü durumdan kurtarma" sözü verdi, çok geçmeden de kalabalık askerî birliklerden oluşan bir ordu gönderdi. Bu ordu, *Cebele* sınırına girip bura halkıyla birlikte *Tâc ü'l-Mülûk Börî*'nin kuvvetlerini yenilgiye uğrutup bölgeden çıkardılar. Yapılan çarpışmalar sırasında *Börî*'yi tutsak alıp *Trablus*'a gönderdiler. *Fahr ü'l-Mülk Ebû Ali Ammâr*, *Börî*'ye iyi davranıp saygı gösterdi ve çok geçmeden de onu *Dımaşk*'a gönderdi ve babası *Atabek Tuğtekin*'e de bir mektup gönderip durumu anlattı ve meydana gelen olaylardan dolayı da ondan özür diledi⁸³.

Dımaşk Selçuklu Meliki Şems ü'l-Mülûk Dukak, *Dımaşk Reisi Emîn ü'd-Devle Ebû Muhammed b. es-Sûfî*'yi tutuklattı ve ondan alıp *Meliklik Hazine-*

⁷⁸ Bu konuda bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 250-252.

⁷⁹ Suriye kıyısında bir kent. Bk. Yakut, I, s. 182.

⁸⁰ Suriye kıyısında bir kent. Bk. Yakut, IV, s. 478-479.

⁸¹ Bu konuda bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 254-255.

⁸² Metinde, *Muhammed Tapar*'ın öldürülmesi hakkında verilen bu bilgi yanlıştır. Esasında *Muhammed Tapar*, Mart 1118'de ölmüştür (A. Özaydın, *a.g.e.*, s. 149 vd.).

⁸³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 253-54.

si'ne aktaracağı mal ve paralar hususunda onunla anlaştıktan sonra onu serbest bırakıp yeniden eski görevi olan *Dimaşk Reisliği*'ne getirdi⁸⁴.

Musul ve Elcezire Selçuklu valisi Gürboğa, yönetimi altındaki bölgelerin durumunu incelemek ve kendisine karşı gelenleri yeniden itaati altına almak amacıyla *Sultan Berkıaru*'nun yanından ayrıldı, *Meraga*'ya geldiği zaman ölümcül bir hastalığa yakalandı ve kurtulamayarak hayatını kaybetti⁸⁵.

H. 495 (1101/02) Yılı Olayları

Bu yılın tek olayı, metinde, *Haçlılarla* mücadele hakkında olup şöyledir:

Trablus emîri *Fahrü'l-Mülk b. Ammâr*, *Haçlı* kuvvetleriyle *Trablus*'a yönelen *Raymond de Saint Gilles*'e karşı *Dimaşk Meliki Dukak* ve *Humus* emîri *Cenâhü'd-Devle Hüseyin*'den yardım istemiştir. Bunun üzerine toplanan kalabalık kuvvetler, *Trablus*'a yöneldiler. Bir süre sonra *Haçlılarla* yapılan savaşta, *Haçlılar*, *İslâm* kuvvetlerini bozguna uğrattılar ve çok sayıda askeri öldürdüler. Kurtulanlar ise *Dimaşk* ve *Humus*'a döndüler. (22 Cumadelâhir = 13 Nisan 1102)⁸⁶

H. 496 (1102/03) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde, *Şemsü'l-Mülûk Dukak*, *Humus* emîri *Cenâhü'd-Devle Hüseyin* ve *Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan* ve faaliyetleri hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Şemsü'l-Mülûk Dukak, beraberinde *Zahîrü'd-Din Tuğtekin* ve ordusu olduğu hâlde, *Dimaşk*'tan çıkıp *Rahbe*'ye yönelerek kuşatmaya başladı, şehre yiyecek getirilen yolları kapattı. Şiddetle sürdürülen kuşatma ve savaş sonunda şehir hâkimi, *amanla* şehri *Dukak*'a teslim etmek zorunda kaldı (Cumadelâhir = Mart/Nisan). *Dukak*, şehri koruyacak güvenli kimseleri atayıp yönetim işlerini düzene koydu ve halkın nasıl hareket etmeleri gerektiğini karara bağladıktan sonra 22 Cumadelâhir Cuma günü (2 Nisan Perşembe) şehirden ayrılıp *Dimaşk*'a döndü.

Humus emîri *Cenâhü'd-Devle Hüseyin*, beraberinde, bütün silâhlarıyla donanmış adamları olduğu hâlde, Cuma namazı için camide namaz kılınan yere gelir gelmez üç *bâtınî* kendisine saldırdı. *Bâtınîlerin* yanında, zâhid kıyafetli kendisine saygı gösterdikleri bir de şeyh vardı. *Bâtınîler*, hem *Cenâhü'd-Devle*'yi, hem de bir grup kimseyi bıçaklayarak öldürdüler. Bu sırada camide bulunan *Arab* olmayan on mutasavvif insan da bu sûikasttan suçlu gösterilip elleri bağlanmak suretiyle haksız yere öldürüldü. Bu olaydan dolayı canları çok sıkılıp üzülen *Humus* halkı, her tarafa dağılıp gösteri yaptılar. Burada oturan *Türklerin* çoğu *Dimaşk*'a kaçtı. Şehir halkı *Dimaşk Meliki Şemsü'l-Mülûk Dukak*'a, mektup yazarak "Bu karışıklığın *Haçlılara* ulaştırılıp şehri onların işgal etme hevesine kapılmadan önce şehri teslim alıp koruyacak birisini göndermesini" istediler. Bunun üzerine *Dukak* ve *Tuğtekin*, askerleriyle *Dimaşk*'tan hemen çıkıp *Humus*'a gelerek şehri teslim aldıktan sonra kaleye çıkıp yerleştiler. Bu sırada da *Haçlılar*, *Resten* kentini kuşatmakta idiler.

⁸⁴ Bu hususta bk. Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği (Tuğ-Tegînliler)*, (İstanbul 1985), s. 165.

⁸⁵ Bu konuda genel bilgi için bk. İ.A. "Kür-Buka" mad.

⁸⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.e., s. 254 – 255.

Onlar, D u k a k'ın *Humus*'u ele geçirdiğini haber aldıkları zaman *Humus*'a yönelmekten vazgeçtiler⁸⁷.

Haleb Selçuklu Meliki F a h r ü ' l - M ü l ü k R ı d v â n'ın yakın dostu H a k î m e l - M ü n e c c i m e l - B â t ı n ı , *Haleb* ve öteki *Suriye* şehirlerinde *Bâtınî mezhebini* ilk kez ilân etmişti. C e n a h ü ' d - D e v l e H ü s e y i n ' i *Humus*'ta öldüren üç kişiyi de o göndermişti. Bu olaydan ondört gün sonra onun öldüğü haberi *Bağdad*'a geldi⁸⁸.

Dımaşk Selçuklu Meliki D u k a k, *Humus*'ta yönetim işlerini yoluna koyup Şaban ayı başında (Mayıs başları) *Dımaşk*'a dönmekte olduğu sıralarda, Ş â h i n ş a h E f d a l ' i n o ğ l u Ş e r e f ü ' l - M e â l i , *Haçlılarla* mücadele için *Mısır* ordusuyla denizden ve karadan harekete geçti. Bu arada da ülkeyi *Haçlılardan* korumak amacıyla giriştiği *cihad* için " *Dımaşk* ordusunun gönderilmesini" D u k a k ' t a n i s t e d i , D u k a k d a o n a k u v v e t g ö n d e r d i , f a k a t b u k u v v e t l e r i n i l e r l e m e l e r i n e e n g e l o l a n b i r t a k ı m o l a y l a r o r t a y a ç ı k t ı . *Mısır* donanması, Şevval ayı sonlarında (Ağustos başları) *Yafa*'ya geldi; donanmadaki askerler sahile inip dağıldılar, bu nedenle bölgede yiyecek maddelerinin azalması sonucunda fiyatlar yükselmişti; fakat donanmanın getirdiği tahıl dolayısıyla durum düzeliş fiyatlar ucuzladı. Bununla birlikte *Haçlıların Yafa* ve dolaylarına saldırıları sürüp gitmişti⁸⁹.

Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı, I. K ı l ı ç A r s l a n, Zülkade ayında (Ağustos/Eylül), *Antakya*'yı ele geçirmek amacıyla *Anadolu*'dan hareketle *Maraş*'a ulaştı. Esasında K ı l ı ç A r s l a n , aralarında bir takım anlaşmazlıkların olması nedeniyle önce *Malatya* emîri D a n i ş m e n d ü z e r i n e y ü r ü y ü p o n u n e t k i s i z d u r u m a g e t i r d i , d a h a s o n r a d a *Suriye*'ye yöneldi. Bu arada *Haleb*'e bir elçi gönderip "Kendi ordusuna yiyecek gelebilmesi, ayrıca diğer orduların da ihtiyaçlarının giderilebilmesi için sefere çıkan yolculara izin verilmesini" bildirdi. Halk, *Sultanın* bu isteğinden son derecede memnun olup sevindiler⁹⁰.

H. 497 (1103/04) Yılı Olayları

Metinde, bu yılda, *Haçlılarla* mücadeleler, *Dımaşk Selçuklu Meliki D u k a k*'ın ölümü ve daha sonra cereyan eden olaylar hakkında, şu bilgiler yer almaktadır:

İçlerinde tacir, asker ve *Hristiyan hacıların* bulunduğu *Haçlı* gemileri Receb ayında (Nisan) *Lâzkiye* yakınlarına geldi. Bu sıralarda *Trablus*'a saldıran S a i n t G i l l e s , şehri kuşatıp ele geçirmek için onlardan yardım isteğinde bulundu; çok geçmeden S a i n t G i l l e s , gemilerdeki askerlerle birlikte, *Lazkiye*'ye saldırıp kuşattılar, günlerce yapılan savaştan sonra *Haçlılar*, buradan ayrılarak *Cübeyl*'e saldırıp kuşattılar, sonunda da şehri *amanla* ele geçirdiler. *Haçlılar*, *amanla* verdikleri sözleri yerine getirmeyip halkın mallarına el koyduktan başka onlara türlü işkenceler yapıp cezalar vermişlerdir⁹¹.

Artukoğlu S ö k m e n ve *Musul Selçuklu* valisi Ç ö k ü r m ü ş , kuvvetleriyle birlikte *Haçlılara* karşı *cihad* hususunda anlaşılabilir. Böylece her iki emîr, Şaban ayı başlarında (Mayıs başları), *Re'sûlayn*'a geldi; öte yandan B o h e m u n d ve T a n k r e d de bu iki emîre karşı *Urfa Haçlı* prensine yardım amacıyla harekete geçtiler. Bir süre sonra (9 Şaban = 7 Mayıs) iki

⁸⁷ *Rahbe ve Humus*'un *Melik D u k a k*'ın yönetimine geçmesi hakkında bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 255-257.

⁸⁸ Bu hususta bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 193-194.

⁸⁹ Bu bilgileri krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* (Beyrut 1966), X, s. 364.

⁹⁰ Bu konuda bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.106-108; I. Demirkent, *a.g.e.*, s. 82 vd.; A. Sevim-E. Merçil, *a.g.e.*, s. 431-432.

⁹¹ Metindeki bu kayıtları krş. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 372-373.

taraf savaşa tutuştular. İki emîr, yedek kuvvetleri dışında atlı ve yayadan oluşan 10 bini aşkın *Haçlı* ordusunu bozguna uğratarak çok sayıda askerini öldürdüler. B o h e m u n d ve T a n k r e d, az sayıdaki kuvvetleriyle kaçıp gittiler. Bu, *Müslümanlar* için eşine pek rastlanmayan büyük bir zaferdi. Bu zaferden sonra *Haçlıların* maneviyatı zayıfladı, güç ve sayıları oldukça azalır zayıf bir duruma düştüler; buna karşılık *Müslümanların* maneviyatı yükselip güç ve kuvveti arttı, *İslâmiyeti* koruma ve kâfirlere cihad hususunda çabaları artıp pekişti. *Müslüman* halk da *Haçlılara* karşı kazanılan bu zaferi haber alınca sevinip heyecanlandılar⁹².

Kudüs Haçlı Kralı B a u d o u i n, ordusuyla *Akkâ* sınırına gitti, beraberinde, karadan ve denizden kendisine eşlik eden *Cenevizliler* vardı; *Cenevizliler*, daha önce, doksan küsur gemiyle *Cübeyl* sınırını ele geçirmişlerdi. *Haçlı* kuvvetleri ve *Cenevizliler*, *Akkâ*'yı kuşatıp savaşa başladılar. Şehir valisi Z a h î r ü ' d - D e v l e e l - C ü y ü ş î ve kuvvetleri, onlarla savaşmaktan güçsüz ve âciz kalınca ve yardım da gelmeyince *Haçlılardan* kendisi ve şehir halkı için *aman* dileyip şehri onlara teslim etti. Vali Z a h î r ü ' d - D e v l e e l - C ü y ü ş î, *Akkâ*'dan *Dimaşk'a* gelmiş *Atabek Z a h î r ü ' d - D i n T u ğ t e k i n*, kendisini iyi karşılamış, gönlünü hoş tutup ona yakınlık göstermiştir. Böylece *Dimaşk'ta* bir süre kalan Z a h î r ü ' d - D e v l e, *Mısır'a* gitti ve uğradığı bu yenilgiden dolayı devlet erkânından özür diledi; bu yenilgisinden dolayı yadırganıp öfkeyle karşılanan Z a h î r ü ' d - D e v l e'nin özrü sonunda kabul edildi⁹³.

T â c ü ' d - D e v l e T u t u ş'un oğlu *Dimaşk Selçuklu Meliki Ş e m s ü ' l - M ü l ü k D u k a k*, gıda zehirlenmesi, daha sonra da şiddetli bir sıtmaya yakalandı; bu nedenle her gün zayıflamaya başlayıp ve bitkin bir hâle gelmesi sonucunda hayatından ümit kesilince annesi S a f v e t ü ' l - M ü l k H a t u n gelip ona "İçinden geçenleri vasiyet etmesini, böylece *Melikliğin* ve çocuğunun işlerini başıboş bir hâlde bırakmamasını" söyledi. D u k a k da "Kendisinden sonra *Atabek Z a h î r ü ' d - D i n T u ğ t e k i n*'in *Dimaşk* yönetimini üzerine almasını, oğlu T u t u ş'un da korunup iyi bir şekilde eğitilmesini" söyledi. Ayrıca içindeki bütün düşünce ve fikirlerini açıkladı ve 12 Ramazan (8 Haziran)'da hayata gözlerini yumdu. *Atabek T u ğ t e k i n* de çok ıstırap verici bir hastalığa yakalandıysa da sonradan iyileşip sağlığına kavuştu. Bunun üzerine o, askerlere, emirlere *Melikliğin* diğer ileri gelenlerine ve halka son derecede iyi davranışlarda bulundu, *Hazine*'den hil'at, yardım, bağış ve ödül verme işlerinden uzak durdu, iyiliği emredip kötülüğü yasakladı, böylece de insanların kalblerini hoş tutup sevgi ve lütufla onları kendine bağladı. Bu nedenle de işler yoluna girdi ve dolayısıyla herkes ona itaatte birlik oldu. Ş e m s ü ' l - M ü l ü k D u k a k, *Dimaşk Reisi E b ü M u h a m m e d b. e s - S ü f f i*'ye karşı harekete geçip H. 496 (1102/03) yılında onu tutuklatmıştı; daha sonra bir süre tutuklu kalan *Dimaşk Reisi*'yle emirlere uyması hususunda bir anlaşma yapıldı, bundan hemen sonra o, bir hastalığa yakalınıp öldü ve yerine oğlu E b u ' l - M ü c e l l i S e y f ve kardeşi E b u ' z - Z e v â d e l - M ü f e r r i c geçtiler. Bu nedenle her ikisinin *Riyyaset* görevinde ortak oldukları hususunda bir ferman yazıldı. *Atabek T u ğ t e k i n*, D u k a k'ın ölümünden sonra her ikisini de çağırıp gönüllerini almış ve halkın yönetimi hususunda neler yapmaları gerektiğini sıkı bir şekilde onlara tenbih etmiş, iyilik yapanın iyilik görmesi, kötülük yapanın da ceza görmesi hususlarında ne zaman lütüfkâr, ne zaman da sert davranılması gerektiği tavsiyelerinde bulunmuştur, onlar da onun dediklerini aynen yapmışlar ve kararlarını da aynı şekilde uygulamışlardır⁹⁴.

⁹² Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", s. 515-518; I. Demirkent, *a.g.e.*, s. 83.

⁹³ Metindeki bu kayıtlar krş. C. Alptekin, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁹⁴ *Melik D u k a k*'ın ölümü ve tarihi kişiliği hakkında bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 257-260; C. Alptekin, *a.g.e.*, s. 21 vd.

D u k a k, ölmeden önce, kardeşi M u h y i ' d - D i n E r t a ş'ı *Baalbek* valisi ve babasının hâdîmi F a h r u ' d - D e v l e G ü m ü ş t e k i n e t - T â c ' i n i n yanında tutuklu kalması için *Baalbek* kalesine göndermişti. *Atabek T u ğ t e k i n*, T u t u ş' un çocukları hakkında gerekli işleri yerine getirmek için G ü m ü ş t e k i n' le yazışmalar yapıp " E r t a ş' ı serbest bırakıp *Dımaşk*' a göndermesini" istedi; bunun üzerine T u ğ t e k i n, çok geçmeden *Dımaşk*' a gelen E r t a ş' ı karşılayıp saygı gösterdi ve kardeşi D u k a k' ın yerine *Dımaşk Selçuklu Melikliği* tahtına oturttu ve emirlere, ileri gelen sivil ve askerî görevlilere " ona itaat etmelerini ve hizmet hususunda örnek davranışlarda bulunmalarını" söyledi. Nihayet *Atabek T u ğ t e k i n*, Zülhicce ayının bitimine beş gün kala Cumartesi günü (18 Eylül Pazar), E r t a ş' ı *Dımaşk Selçuklu Melikliği* tahtına oturttu. Böyle yönetim işleri düzenlenip yoluna girdi. Halk da onun tahta oturmasıyla güven ve huzura kavuştu. Fakat çok geçmeden bu güven ve huzuru bozacak bir takım gelişmeler oldu: *Dımaşk Meliki M u h y i ' d - D i n E r t a ş*, T u ğ t e k i n ve D u k a k' ın annesi S a f v e t ü ' l - M ü l k H a t u n' dan korkup çekilmeye başladı; esasında bu korkuyu E r t a ş' ın annesi, " *Atabek* ve *Hatun*' un, kendisinin aleyhine harekete geçip onu öldürteceklerini" söylemişti. Halbuki durum, kendisine bu haberi getiren fesatçı kimsenin dediğinin tam tersine olmuştur. Bunun üzerine E r t a ş, *Dımaşk Melikliği*' nden ve *Dımaşk*' tan ayrılarak *Baalbek*' e dönüp orada çevresine asker ve adamlarını toplamayı kendisine daha uygun gördü. Bu nedenle de Safer 498 (Ekim/Kasım 1104)' de gizlice *Dımaşk*' tan ayrıldı bu arada *Busra* emîri A y t e k i n e l - H a l e b ' i' de birlikte hareket etmek üzere kendisine katıldı. Böylece harekete geçen E r t a ş ve A y t e k i n, *Havran* yörelerinde bozgunculuk yapıp çevreye zarar verdiler. Bu arada da *Kudüs Haçlı Kralı B a u d o u ' n*' e mektuplar yazıp ondan yardım istediler. Hattâ onun yanında kaldılar ve kralı " *Dımaşk*' a saldırıp yörelerinde bozgunculuk yapması için" kışkırttılar. Fakat onlar, bu girişimlerinden hiçbir sonuç elde edemediler. Bu nedenle de bozkır yoluyla *Rahbe*' ye geldiler. Bunun üzerine *Dımaşk Selçuklular Melikliği*' nin yönetimi *Atabek T u ğ t e k i n*' in eline geçti, son sözü ve karar ancak onun emriyle oldu, bunun sonucunda da *Dımaşk* ve yörelerinde durum düzeldi, onun isabetli ve yerinde siyasetiyle de her yer mamur bir duruma geldi. Bu günlerde D u k a k' ın oğlu T u t u ş öldü. Bu sıralarda *Dımaşk* ve yörelerinde fiyatlar ucuzladı, ürünler elde edildi. T u ğ t e k i n' in iyi yönetimi ve kendilerine olan davranışlarını, adaleti yayıp kötülük ve zulmü bertaraf etmesi sonucunda huzur ve güven kazanan halk, *Dımaşk* içinde ve dışında mülk edinmeye başladı⁹⁵.

H. 498 (1104/05) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde, *Atabek T u ğ t e k i n*' in durumu, *Haçlılarla* mücadeleler, M u h a m m e d T a p a r, *Sultan B e r k y a r u k*' un ölümü ve sonraki olaylar hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Atabek Z a h i r ü ' d - D i n T u ğ t e k i n, ağır bir hastalığa yakalanınca sonunun ne olacağı hususunda ailesi, çocuğu, adamları ve halkı korku ve endişeye kapıldı. İşte bu sıralarda *Trablus* hâkîmi F a h r ü ' l - M ü l k b. A m m â r ile kendisi arasında, " Şehre gelen *Haçlılara* karşı yardım ve onları şehirden uzaklaştırıp sıkıntıyı gidermek amacıyla askerî yardımın bir an önce kendisine gönderilmesi" hususunda yazışmalar ve elçiler gönderildi. Bu arada *Artukoğlu S ö k m e n* ve *Musul Selçuklu* valisi Ç ö k ü r m ü ş, kâfir *Haçlılara* karşı cihada girip *Müslümanlara* yardım hususunda anlaşmaya vardılar. Bu durum karşısında ağır hasta bulunan T u ğ t e k i n, S ö k m e n' e haber gönderip " onu ordusuyla *Dımaşk*' a çağır-

⁹⁵ Bütün bu konularda bk. Not nr. 94' teki eserler.

rak bazı tavsiyelerde bulunmak ve *Dimaşk*'in korunması hususunda onun kendisine destek olmasını" istemek niyetinde idi. Bu arada İbn Ammâr'ın kendisine süratle yardıma gelmesini içeren mektupları da Sökme'n'e ulaşmıştı. Tuğtekin, kendisine yardıma geldiği takdirde Sökme'n'e bol miktarda para verecekti. Bunun üzerine Sökme'n, süratle *Dimaşk*'a yöneldi. Yapması gerekli görülen işleri yapmak üzere *Fırat* ırmağını geçerek *Karyeteyn*'e ulaşınca bu sıralarda yaptığı işler *Atabek Tuğtekin*'e bildirilince *Atabek*'in adamları, onun bu yersiz hareketlerinden dolayı onu kınadılar, hattâ Sökme'n'i *Dimaşk*'a çağırıldığı için de Tuğtekin'i sert bir şekilde eleştirdiler ve bunun yaratacağı âkibet hususunda da onu korkuttular ve ona "*Dimaşk* yönetiminin başına *Artukoğlu Sökme'n*'i getirmekle bu şehri elden çıkardın, bu durumda senin ve bizim hâlimiz ne olacak? Daha önce, *Atsız*'in ne yaptığını bilmiyor musun? *Atsız*, *Tâcü'd-Devle Tutuşu* davet edip *Dimaşk*'ı ona teslim etmiş, o da derhal *Atsız* ve ailesini öldürmek suretiyle ortadan kaldırmıştı" dediler. Bu sözler üzerine *Atabek Tuğtekin*, yaptığı yanlış ve içine düştüğü hatayı ve gafleti anladı. Bu durum, onun hastalığından başka gönlünün ve kalbinin huzursuzluğuna da neden oldu. Bu arada Tuğtekin ve adamları Sökme'n'in *Dimaşk*'a gelmesi durumunda ne yapacaklarını ve kime güveneceklerini düşünürlerken "*Karyeteyn*'e ulaşan Sökme'n'in ağır bir hastalığa tutulup öldüğü ve adamlarının da onun cenazesini alıp geri döndükleri" haberini aldılar. Bu habere çok sevinen Tuğtekin, hastalığının iyi olmasından başka mutluluğa da kavuştu. Çok geçmeden adamları, Sökme'n'in cenazesini *Elcezire*'ye götürdüler (Safer başı = Ekim sonları)⁹⁶.

Bu yılın başlarında *Muhammed Tapar*, *Musul*'a geldi ve kendisini şehir valisi Çökürmüş karşılayıp ona itaat ile hizmetine girdi, daha sonra *Muhammed Tapar Musul*'dan ayrıldı.

Sultan Berkayaruk Nihavend'de öldü. Ölmeden önce kendisiyle kardeşi *Muhammed Tapar* arasında şu hususlar kararlaştırılmıştı:

1 – *Horasan* bölgesi, *Ebu'l-Hâris Sencer*'e verilecek.

2 – *İsfahan* ve buraya bağlı yerler kendi üzerinde kalması şartıyla *Berkayaruk*'un olacak.

3 – *Ermenistan*, *Azerbaycan*, *Diyarbakır*, *Elcezire*, *Suriye* ve onun devamı olan yerler *Muhammed Tapar*'ın yönetiminde olacak *Sultan Berkayaruk*'un ölümünden sonra askerleri, emir *Ayâz* ve emîr *Sadaka b. Mezyed b. Dübeys* olduğu hâlde *Bağdad*'a yöneldiler; bu arada *Sultan Muhammed Tapar* da *Bağdad*'a hareket etti; bunu haber alan emîr *Ayâz*, kendi geleceğini düşünüp *Berkayaruk*'un oğluyla birlikte kaçtı. Bu arada *Sultan Muhammed Tapar*, *Bağdad*'a girince emîr *Seyfü'd-Devle Sadaka b. Mezyed el-Esedî* gelip *Sultana* katıldı. Emîr *Ayâz* ise *Sultan Muhammed Tapar*'a dönüp ona bağlı olan kimselerle birlikte hizmetine girmediği takdirde istikrar içinde olamayacağını anladı, bu nedenle de *Sultanla* yazışıp ondan kendisi için *aman* diledi ve "Verdiği söze sadık ve bağlı kalacağı hususunda ettiği yemini teyit etmesini" ondan istedi. *Sultan* da buna olumlu cevap verince *Ayâz*, beraberinde *Berkayaruk*'un küçük çocuğu olduğu hâlde, askerleriyle birlikte gelip *Sultan Muhammed Tapar*'ın ordusuna katıldı. Bir süre sonra *Sultan*, sözünde durmayıp huzur içinde olan *Ayâz*'a ihanet edip onu yakalatarak öldürttü; bunun gerekçesi olarak da *Sultan*,

⁹⁶ Bütün bu konularda bk. A. Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", s. 518-520; C. Alptekin, a.g.e., s. 21.

nefsinde gizlediği bazı sebepleri ileri sürerek bu hareketini mazur göstermeye çalıştı. Fakat Aya z'ı öldürmesi mazur görülüp takdir edilecek bir şey değildi⁹⁷.

Atabek Tuğtekin, Şaban ayı başında (Nisan ortaları), *Baalbek* valisi *Hâdim Gümüştekin* et-*Tâcî* hakkında kendisine ulaştırılan bir takım olumsuz haberler üzerine ordusuyla *Baalbek*'e gelip kuşattı. Bunun üzerine *Gümüştekin*, *Tuğtekin*'in ne amaçla geldiğini anlayınca ona haber gönderip "Kendisine itaat edeceğini, kendisine iftira edildiğini, halbuki kendisinin bunlara lâyık olmadığını" ant içerek bildirdi. Bunun üzerine de *Tuğtekin* de onu bağışlayıp "Kendisinden razı olduğunu, konumunu tespit ile kendi bölgesindeki halka eziyet etmekten vazgeçmesini" emretti. Daha sonra o, *Humus*, sonra da *Rafenîyye*'ye geldi. Bu sıralarda *Behra* dağından çok sayıda insan gelerek halkın ve koruyucularının habersiz oldukları bir sırada *Rafenîyye*'ye saldırarak burada ve yörelerindeki ve ayrıca *Haçlılar* tarafından yapılan kalelerdeki insanları öldürdüler, kale ve diğer yerlerdeki her şeyi yaktılar, *Rafenîyye* kalesini yakıp burçlarını ele geçirdiler ve içindekilerini öldürüp *Humus*'a gittiler⁹⁸.

Haleb Selçuklu Meliki Rıdvân, Recep ayında (Mart/Nisan), topladığı çok sayıda kuvvetlerle, *Trablus*'a saldıran *Haçlıların* kendilerine gösterdikleri zulüm ve eziyetler nedeniyle *Ermenilerin* kendisine vermek istedikleri *Artah* kalesini almak amacıyla harekete geçip kaleye sahip oldu. Bunun üzerine *Tankred*, *Artah*'ı geri almak için kuvvetleriyle *Antakya*'dan ayrıldı ve geçtiği yörelerdeki *Haçlı* kuvvetlerini de beraberine alarak *Artah*'a geldi. *Rıdvân* da onu buradan uzaklaştırmak için *Artah* yönüne hareket etti. Esasında *Rıdvân*, *Haleb* yörelerinden ve *Haleb ahdâsından* mümkün olduğu kadar kuvvet toplamıştı. Bir süre sonra iki taraf arasında çarpışmalar başladı. *Rıdvân*'ın yaya kuvvetleri dağılıp gitti, bu nedenle yaya kuvvetlerden pek çok asker öldürüldü, geri kalanlar ise *Haleb*'e döndüler. Yapılan tespitlere göre yaklaşık üç bin asker öldürülmüştü. *Artah*'ta bulunan *Müslümanlar*, bunu haber aldıkları zaman hepsi süratle buradan uzaklaştılar. Öte yandan *Haçlılar*, *Haleb*'e yönelince halk da şehirden kaçıp uzaklaştı. *Haçlılar*, halktan bazılarını tutsak aldıktan başka yağma hareketlerinde de bulundular (3 Şubat = 2 Nisan). Bunun üzerine *Suriye*'de huzur ve güven ortadan kalktı⁹⁹.

Mısır Fâtımî Emîri Şerfü'l-Melî, fazla bir orduyla *Haçlılara* karşı *cihad* için *Mısır*'dan ayrıldı; bu arada *Atabek Tuğtekin*'e haber gönderilerek "*Haçlılara* karşı yapılacak *cihad* için yardımda bulunması" istendi. Fakat *Tuğtekin*, bazı nedenlerden dolayı *Fâtımîlerin* isteğine, cevap vermedi. Ancak o, kuvvetleriyle *Haçlılarla* işbirliği yapan *Tutuş*'un oğlu *Ertaş* ve *Aytekin el-Halebî*'nin hâkim oldukları *Busra*'ya gelip kuşatmak niyetinde idi. Fakat *Tuğtekin*, bu niyetini değiştirip *cihad* amacıyla *Mısır* ordusuna yardım ile destek olmanın daha doğru olacağını anladı ve derhal harekete geçip *Askalan* yakınlarına gelip burada konakladı. Bunu haber alan *Haçlılar*, *Askalan*'a yöneldiler. İki ordu 14 Zülhicce (27 Ağustos)'de, *Yafa - Askalan* arasında bir yerde karşılaştı. *Haçlılar*, *Müslüman* ordusunu yenilgiye uğrattılar, çarpışmalarda *Askalan* valisi öldüğü gibi ileri gelen yönetici ve diğer bazı kimseler tutsak alındı. Bu yenilgi üzerine *Mısır* ordusu *Askalan*'a *Dımaşk* ordusu da *Busra*'ya çekildi. Rivayet edildiğine göre *Müslümanlardan* ölenlerin sayısı *Haçlılardan* öldürülen kadardı. *Tuğtekin*, ordusuyla *Busra*'ya döndüğü zaman *Haçlılardan* yardım ümitleri kesilen *Melik Ertaş* ve *Aytekin el-Halebî*'nin *Rahbe*'ye dönüp burada bir süre

⁹⁷ Bu hususta bk. A. Sevim-E. Merçil, *a.g.e.*, s. 171-173.

⁹⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. C. Alptekin, *a.g.e.*, s. 82-84.

⁹⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 196-200.

kaldıklarını gördü. Bunlar, bu sırada *Busra*'da ikamet etmekte olan *Anuştekin* ve *Aytekin*, *Tuğtekin*'le yazışıp ondan *aman* dilemişler ve *Busra*'nın kendisine teslimi için de uygun gördüğü bir tarihe kadar süre istemişlerdi. *Tuğtekin* de onların bu isteklerini kabul ile *Busra*'dan ayrılmıştı. Verilen, sürenin dolması üzerine *Anuştekin* ve *Aytekin*, *Busra*'yı *Tuğtekin*'e teslim edip şehirden ayrıldılar. *Tuğtekin* ise onlara verdiği *aman* ve ikta hususunda verdiği sözü yerine getirdi. Hattâ daha fazlasını yaptı. Bu durum, böylece sürüp gitti¹⁰⁰.

H. 499 (1105-06) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde, *Haçlılar*la mücadeleler, *Bâtınî* faaliyetleri, *I. Kılıç Arslan* ve *Atabek Tuğtekin*'in faaliyetleri hakkında şu bilgiler yer almaktadır.

Haçlılar, *Sevâdu Taberiyye*'ye¹⁰¹ yönelerek *Sevâd* ve *Buseyne*¹⁰² arasında sağlam bir kale olarak bilinen *Alâl* kalesini onartmaya başladılar. *Atabek Tuğtekin*, *Haçlıların* bu girişimini haber alınca bu durumun daha kötü bir hâle gelmesinden korku ve endişeye kapılıp kuvvetleriyle derhal harekete geçerek kendisinin bu hareketinden habersiz olan *Haçlılara* saldırdı ve birçok *Haçlı* askerini öldürdü ve *Alâl* kalesini içindeki bütün silâh ve teçhizat ve diğer eşyalarıyla birlikte ele geçirdi. Tutsak aldığı *Haçlılar*, ganimetler ve öldürdüğü *Haçlı* askerlerinin kelleleriyle *Dimaşk*'a döndü (Rebîülevvel ortaları Pazar = Kasım sonları Pazar)¹⁰³.

*Efâmiye*¹⁰⁴ emîri *Halef b. Mülâib*, *Ebû Tâhir es-Sâig el-Acemî*'nin gönderdiği birkaç kişi tarafından öldürüldü (26 Cumadelûla = 3 Şubat). *Ebû Tâhir*, *Halebli* olup *Bâtınî* propagandacıları arasında *Ebu'l-Feth es-Serminî* adıyla bilinen kimsenin uygun görmesiyle *Bâtınî* lideri *el-Hakîm el-Müneccî*'nin ölümünden sonra, onun yerine *Bâtınî* lideri olmuştu. *Efâmiye*'de oturmakta olan *Ebu Tâhir*, bu öldürme işini *Efâmiye* halkıyla birlikte kararlaştırmıştır. Katiller, *Halef b. Mülâib*'e ulaşabilmek için suru delip içeri girerek ona yaklaştıkları sırada onların kendisine geldiklerini hissedince karşlarına çıktığı sırada saldırganlardan birisi, onun üzerine atlayıp karnını deşmiş. *Halef* de çocuklarından birinin evine sığınmak amacıyla kendini burçtan aşağı atmış, bir başka saldırgan da ona yaklaşmış ikinci bir darbe vurmuş, bundan bir saat sonra *Halef* ölmüş, bunun üzerine burçta çılgık ve bağırular duyulmuştur. *Melik Rıdvân* adına tezahürat yapılmaya başlanınca *Halef*'in çocukları yakın çevresi, surdan kaçıp kurtulmak istemişlerse de ancak buldukları yer tespit edilince onlardan bazıları öldürülmüş, ancak *Halef*'in oğlu *Musbih*, kaçıp *Şeyzer*'e giderek orada bir süre kalmış, fakat daha sonra buradan da uzaklaştırılmıştır¹⁰⁵.

Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı I. Kılıç Arslan, ordusuyla *Urfa*'ya gelip buraya yakın bir yerde konaklamıştı. Bu sırada *Çökürmü*'şün *Harran*'da ikamet eden adamları, *Sultanı*, *Urfa*'yı kendisine teslim etmek üzere davet etmişlerdir; bunun üzerine *Sultan*, derhal harekete geçerek *Harran*'ı onlardan teslim aldı. Şehir halkı, *Sultanın* *cihad* için gelmiş olma-

¹⁰⁰ Bu olayların ayrıntıları hakkında bk. C. Alptekin, *a.g.e.*, s. 30 vd.

¹⁰¹ Bk. Yakut, III, 309 vd.

¹⁰² Bk. Yakut, I, 402.

¹⁰³ Bu konuda daha ayrıntılı bilgiler için bk. C. Alptekin *a.g.e.*, s. 31-32.

¹⁰⁴ *Efamiye* (*Fâmiye*, *Madiku Efâmiye*, *Kal'atü'l-Madik ve Apama*) hakkında İ.A. "Efamiye" mad.

¹⁰⁵ Bu hususta ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 202-204.

sından sevinç duydular. *Harran*'da birkaç gün kalan *Sultan*, bir hastalığa yakalanması nedeniyle *Malatya*'ya gitmek zorunda kaldı, fakat adamları *Harran*'da kaldılar¹⁰⁶.

Atabek Tuğtekin, kendisine verilen süre dolunca şehri, oturanların elinden bizzat teslim alma işini yakından görüp kontrol etmek üzere ordusuyla *Busrâ*'ya¹⁰⁷ gitti. *Tuğtekin*, kendisine tâbi emir, ileri gelen kimse ve askerlerine, giysi, at ve diğer binek hayvanlarının en iyisini ve ayrıca hil'atlar vermişti. Bu nedenle kendisine yapılan övgüler artmış, cömert olduğu söylenmiş ve onun lûtf ve ihsanları hakkındaki haberler, etrafa yayılmıştı. Askerlerin kendisinin hizmetine girme, ona itaat etmede gönüllü olma ve onun tâbileri arasına katılma istekleri de artmıştı. *Tuğtekin*, bir süre sonra *Busrâ*'ya gelince orada oturanlar için yeterli *ıkta* dağıtımında bulundu. Bu arada da *Tuğtekin*, *Anuştekin* ve *Felvâ* ($Al\frac{1}{4}$)'ya verdiği söz ve vaadlerde durup bunları yerine getirdi¹⁰⁸.

H. 500 (1106/07) Yılı Olayları

Bu yıl, metinde, *Haçlılar* ve ayrıntılı olarak *Bâtîmîlerle* yapılan mücadeleler hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Haçlıların Sevâd, *Havran* ve *Cebelü Avf* taraflarında yaptıkları bozgunculuk haberlerinin gelmesi üzerine o yörelerdeki halk, *Atabek Tuğtekin*'e şikâyetle bulundular. Bunun üzerine *Tuğtekin*, kendisine katılan *Türkmenlerle* birlikte ordusunu toplayıp harekete geçti. Bir süre sonra da *Sevâd*'a gelip konaklardı. Bu arada *Sûr* valisi *İzzü'l-Mülk*, kuvvetleriyle harekete geçip *Tibnîn* kalesine¹⁰⁹ yürüyüp dış mahallelerine saldırdı ve buradakileri öldürüp mallarını yağmalatarak pek çok ganimet elde etti. Bunu haber alan *Haçlı Kralı Baudoün*, *Taberiyye*'den çıkıp *İzzü'l-Mülk*'e karşı harekete geçti. Bu arada *Atabek Tuğtekin*, *Taberiyye* yakınlarındaki içinde *Haçlı* şövalyelerinden bir grubun bulunduğu bir kaleye saldırıp ele geçirdi, içindekilere öldürüp *Medan*¹¹⁰'a geri döndü. Bu sırada *Haçlılar* da buraya gelmekte idiler; onlar, *Tuğtekin*'e yaklaştıkları zaman *Tuğtekin*'in ordusu, *Zurrâ*¹¹¹ yönüne çekildi. Her iki tarafın öncü birlikleri, karşı karşıya gelip savaşa azmetmişlerdi. *Tuğtekin*'in kuvvetleri cesaretle güçlü bir hâlde, *Haçlıların* çadırlarının bulunduğu yere doğru yöneldiler. Fakat onların öncü *Taberiyye*, oradan da *Akkâ*'ya dönmüş olduklarını gördüler. Bunun üzerine *Tuğtekin* de ordusuyla *Dimaşk*'a döndü¹¹².

Sultan Gıyasü'd-Dünya ve'd-Din Muhammed Tapaar, *İsfahan*'a yakın *Şahdîz* (*Dizkûh*) adlı *Bâtîmî* kalesini kuşatıp ele geçirme ve içindekilerin ülkeye yaydığı kötülüklerle son verme amacıyla sayı ve güç bakımından kuvvetli olan ordusuyla harekete geçti; çok geçmeden *Sultan*, kaleyi kuşatıp ele geçirdi ve içindeki *Bâtîmîleri* öldürdü ve kaleyi de yıkıp dünyayı buradan yayılan kötülüklerden ve buradaki insanların tehlikesinden kurtardı. *Sultanın* kâtibi *Emîrül-Küttâb Ebû Nasr b. Ömer el-İsfahânî*, camilerin minberlerinde okunması için, şehirli ve göçebelere hitaben kalenin nasıl ele geçirildiğini tasvir eden bir *fetihnâme* kaleme aldı. Esasında *Ebû Nasr*, açıklık ve üslûbunun güzelliğiyle bilinen ve takdir edilen bir kimse idi. Okuyacak olanların, *Bâtîmîlerin* şerrinden dolayı

¹⁰⁶ Bu konuda bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 108-109; A. Sevim, *a.g.e.*, s. 205-206.

¹⁰⁷ *Dimaşk*'a bağlı bir ilçe (Yakut, I, 522-523).

¹⁰⁸ Bu konuyla ilgili olaylar için bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 259-260.

¹⁰⁹ *Dimaşk-Banyas-Sur* arasındaki dağlık bölgede bir belde (Yakut, II, 16).

¹¹⁰ *Kudâa* beldesinde bir vadi. (Bk. Yakut, V, 88).

¹¹¹ *Havran*'a bağlı bir yer (Bk. Yakut, III, 151).

¹¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. C. Alptekin, *a.g.e.*, s. 32.

Allah'ın lütfettiği rahatlığı ve burada yaşayanların çektikleri eziyetleri öğrenip bilsinler diye bu *fetihnâme*'nin kapsamını aynen burada kaydediyorum. Metin başlık ve üzerine konan tuğradan sonra şöyledir:

Rahman ve Rahim olan

Allah'ın Adıyla

Fetihnâme, değerli vezir, dinin ve *İslâm*'m şanı ve şerefi, devletin güçlü dayanağı, ümetin lideri, milletin güzelliği, vezirlerin övünç kaynağı ve *Emîrü'l-Mü'minîn*'in razı olduğu kişi Ebu'l-Me'âlî Hibetullah b. Muhammed b. el-Muttalib'e hitaben yazılmıştır:

Allah, vezirin bekâsının ve lâkaplarını uzatsın, gücünü ve nüfuzunu dâim kılsın, lütfu ve iyilikleriyle mürîdine ihsanda bulunsun. Sözü doğru olan Yüce Allah şöyle buyurur: Ey iman edenler, sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah, sevdiği ve kendisini seven mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı da onurlu ve zorlu bir toplum getirecektir. Onlar Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından çekinmezler. Bu Allah'ın lütfü olup dilediğine verir. Allah alîmdir ve lütfu geniştir¹¹³.

Hamd olsun Allah bize bu tutumdan öyle bir şey bahşetti ki onun sayesinde biz, *İslâm* dünyasının kolu en uzun (nüfuzu ve gücü en büyük), tebaasını ve taraftarlarını korumada en güçlü, öfkelendiği anda kuvveti pekişen, her türlü şâibenin kirinden arınmış en temiz elbise giyen, hakkın yolunu izlerken en orta yolu takip eden, Allah'ın ve dinin düşmanlarına karşı en ağır darbeyi indiren hükümdarları olduk. Biz, bir şey yapmaya azmettik mi kılıcımızı konuşturup son sözü söylemiş, kesilmesi gerekeni kesmiş, yakılacak kıvılcımı yakmış ve hakkı üstün tutup bâtılın da burnunu koparmışızdır. Bu, diğer insanlardan ayrı tutularak Allah'ın bize bahşettiği bir nimettir. Meziyetleri bize has kılarak bizleri zirveye oturtmuştur. Dolayısıyla, Allah'ın nimetlerinin miktarına eşdeğer olacak kadar hamd eder, lütfu ve kereminden daha çok isteriz. Sonra yine, dinimizi aziz kılmayı, dinin direğini yükseltip düşmanlarını ezmeyi ve başkaldıran *Bâtınîlerin* kökünü kazımayı bize nasip edip kolaylaştırdığı için Allah'a hamdolsun. O Bâtınîler ki akılları zayıflatıp kendi bâtıl görüşleriyle azmışlar, sapıklıklar onları cezbetmiş, süslü ve uydurma sözleriyle Allah'ın dinini alaya alıp oynamışlardır. Özellikle Allah, *Şahîz* kalesinin fethini burada galip gelmenin sebeplerini müyesser kıldı. Burası, yüksek ve görkemli bir dağın üstünde, bâtılın, yumurtlayıp yavruladığı, ülkelerin gözüne batmış bir çöp, *Müslümanların* tehlikeye düşmelerine sebep olan ve nereye giderlerse gitsinler kötü bir amaçla gözetlendikleri bir kale olup içinde, akli sapıklığın içine dalıp azmış İbn A t t â ş bulunmaktaydı. Kendisi, insanlara sapıklığı doğru yol olarak gösterir, yalanlarla dolu kitabı temel kitap edindir, *Müslümanların* kanını mubah, mallarını da helâl kılardı. Nice kanlar dökülmüş, nice mahrem şeyler ihlâl edilmiş, mal, mülk telef edilmiş ve sineye çekilip öcü alınmayan cinayetler işlenmiştir. Yaptıkları tek iş, *İsfahan*'da olduğu gibi, insanları gizlice pusuya düşürüp yavaş yavaş kandırmak, sonra çeşitli cezalar ve işkenceler yoluyla onları feci bir şekilde öldürmek, seçkin kişilerin ve bilginlerin önde gelenlerinden başlayarak onların kökünü kazımak, sayılmayacak miktarda *Müslümanın* kanını dökmek ve bunlara ilaveten- *İslâm*'ın muğber olduğu ve çaresine bakıp üstesinden gelmedikçe Allah'ın da *Müslümandan* razı olmayacağı işler ise, o hâlde bizim de dinin mahremiyeti için mücadele edip bu uğurda her türlü sıkıntıya katlanıp gerekirse *Çin*'e kadar gitmemiz farzdır. Bu kale, *Bâtınîlerin* ileri gelenlerinin tam anlamıyla bağlı oldukları en önemli kalelerdendi.

¹¹³ *Kur'an*, Mâide Suresi, âyet nr. 54.

Çeşitli bölgelere ağ kemendini fırlatıyor; bozgunculuğun ve fesadın sonuçları da müstahkem bir kartal yuvası olan bu kaleye kuş hızıyla dönüyordu. Öylesine müstahkem ve güçlü ki, güneş gibi yüksek bir yerde, sadece görülebilen, ama ulaşılamayan, gözlerin ona bakmaktan bitap düştüğü ve çok sayıda insanın bile onu kuşatmaktan aciz kaldığı bir yerdir. Sanki semadan dağın üstüne inmiştir. Bu özelliklere sahip olan kale, saltanatın merkezi, ikamet yurdu, fitnelerin çalkantısından ve sapık arzuların kargaşasından ilk temizlenmesi gereken yer olan *İsfahan*'ın karşısında yer almaktadır. İşte biz de bu uzun müddet boyunca burada kalıp bu kale meselesini halletmek uğruna her türlü yolu ve çareyi hattâ tuzağı deniyoruz. Karşımızda, hizmetimizde olanlardan ve *Divan* ehlinde öyle bir grup var ki, dine muhalefet konusunda yüreklerinden gelen sese kulak veriyorlar; hile ve tuzaklarıyla, yapılan anlaşmayı bozmaya ve atılan adımı geri almaya çalışıyorlar, bunları da kabul edilip uyulması gereken birer nasihat olarak gösteriyorlar. Ancak beklentilerimizin üstünden zaman geçip de bu topluluğun inancı, gerçek yüzünü gösterince bize de doğru ve isabetli olan neyse onu yapmak kaldı. Bu şartlar altındayken, dini hamiyetle dolu askerlerimizi kalenin olduğu yerden çekmemiştik. Bu askerler, orayı sıkı bir kuşatma altına almış, oradakilerle savaşmak için kolları sıvamış, onları her yönden gözetim altında tutup tüm yollarını kapatmıştı. Öyle ki, azık yolları kapanmış ve kendilerine gelen her türlü malzeme kesilmiştir. Böylece bazıları, izin aldıktan sonra *aman* isteme yoluna gitmiştir. Oradan çıkmalarını emrettik ve hayatlarını güvenceye aldık. Bu grubun çıkmasıyla, kalenin yarısı güvenli hâle geldi. İ b n A t t â ş, bir grup seçkin savaşçı adamıyla birlikte *Dâlân* denilen sarp bir yere çekildi ki burası, kalenin en müstahkem, en geçilmez yeri idi. Burada birkaç gün kalıp sonra aşağı inerler ve diğerlerine verildiği gibi kendilerine de *aman* verildi. Yukarıda zikrettiğimiz *Divan*'daki hizmetkârlarımız vasıtasıyla bir söz ve lütfâ mazhar olurlar umuduyla, ellerinde geriye kalan azıkla gerektiğinde kullanacakları silâhlarını da yanlarına almışlardı. Ancak olayın iç yüzü, dışarıdan görünene tersiydi. Sanıyorlardı ki, kalenin boşaltılıp teslim olan yarısı, yerinde mamur olarak bırakılacak; sığındıkları yer de müstahkem oluşundan dolayı ulaşılmaz bir yer olarak kalacak. Bu dağa yerleşmekle, daha önce teslim ettikleri bazı şeyleri hile yoluyla çalıp geri almak istiyorlar. Kaleden inip *aman* yoluyla teslim olanların karnını doyurma işinden kurtuldular. Geride kalan adamları için yeterince azıkları var. Onların neye niyet ettiklerini ve neye dayanıp güvendiklerini anlayınca derhal kaleye saldırı emri verip yerle bir ettik; altı üstüne geldi. Sonra memlekete ve dine ihanet eden o hizmetkârlardan intikamımızı aldık ve kader onları ölüme sürükledi.

Şiir

Onlardan ne bir kişi, ne de beraberindeki dostu kurtuldu, Mutsuzluk, kötü kimselerin üstüne dökülür durur

Ardından, *Dâlân*'da geriye kalanların belirtilen zamanda aşağıya inme vakti geldi. Ancak inmeyip oyalama ve ağırdan almaktan başka bir şey yapmadılar. Günler bu şekilde, onların isyan ve serkeşliğiyle geçmeye başladı. Yüce A l l a h 'ın dediği gibi "T a n r ı birinin yolunu saptırmak istedi mi, sen artık onun için A l l a h 'a karşı bir şey yapamazsın. Onlar öyle kimselerdir ki A l l a h onların kalplerini temizlemez. Onlar için bu dünyada rüşva olmak, âhirette de büyük bir azap vardır"¹¹⁴. Bu durum karşısında, A l l a h 'dan hayır dileyip bizim için en önemli karar olan *cihad* kararını aldık. *Cihad* işinde de hiç kimseden çekinmeyiz. Zülhicce'nin ikisine rastlayan Salı günü, aramıza katılan muzaffer orduyla adı geçen kaleyi kuşat-

¹¹⁴ *Kur'an*, Mâide Suresi, âyet nr. 41.

tık. Askerler, toplu olarak burayı ortadan kaldırmak ve samimi bir şekilde saldırmak için bir araya gelmişlerdi. Aynı gün başlayan karşılıklı ok atışması, kalede bulunan birçok kişiye hasar verdi. *Müslümanlar* bu geceyi, öfkelerini gemlemiş olarak geçirirken mühlidler (inançsızlar, zındıklar) de âdeta, kurbanlık koyun gibiydiler. Sabah ortalık aydınlanıp, horozlar ötünce, gece elbisesini katlayıp şafak vakti sancağını dikince, A l l a h , hakka yardım etti ve dini üstün kıldı. "Ve böylece uyarılan, ama yola gelmeyenlerin sabahı çok kötü oldu"¹¹⁵. Zafer ordusu, yardımlaşma ve galibiyet için tek bir el, tek bir dil olup gücünü ve amacını birleştirip aslanlar gibi saldırdı. Kaledekiler de, şahin kanatlarıyla yüksek kayaların üstüne uçar gibiydiler. Güneş tam olarak doğup parlak rengini göstermeden kale ele geçirildi; sapık *Bâtınilerin* kanlarından nehir oluştu. Onlardan ne kaçıp kurtulan, ne de keskin kılıçların ıskaladığı kimse kaldı. "Derhal kalenin yıkılıp izlerinin silinmesini", emrettik. Böylece ondan geriye ne bir iz, ne bir eser kaldı. C â l û t'un¹¹⁶ başı ve T â ğ u t'un dostu olan ve Yüce A l l a h'ın onun gibiler hakkında "Onları, cehenneme davet eden öncü kişiler yaptık"¹¹⁷ dediği İ b n A t t â ş tutsak alındı. Onu, yanındaki oğluyla birlikte, gören kişiler ders alsın diye ibret olacak bir hâle getirdik. Böylece zulmeden topluluğun kökü kazanmış oldu. Âlemlerin R a b b i olan T a n r ı'ya hamd olsun. Bu açık ve kesin bir fetihtir, devran döndükçe parıldayacak bir şereftir; tamamlanan, etrafa yayılan ve A l l a h'ın ve *Resûlü'nün* düşmanlarının burnunu sürten bir nimettir. Bütün bunlar, - A l l a h şerefini arttırsın - *Abbâsî Devleti'*ne taraf ve yardımcı olmamız konusundaki temiz inancımızın bereketindedir. Destek olma ve karşılıklı nasihat etme konusunda bize farz olanı yapar, düşmanlara saldırır, gelebilecek her türlü kötülüğe karşı koyar, şehirli olsun göçebe olsun çok sayıda insanı önümüze katar sürükleyip yürürüz.

İslâm'ın gözünü aydınlatan ve adı anıldıkça övülüp bayraklar yükseltilen bu müjdenin en yakın yerden en uzak yere ve özellikle -A l l a h şerefini arttırsın- "Hilâfet makamına iletilmesini" emrettik. Çünkü bu makam, böylesi bir zaferin müjdesinin verilip sevinileceği en lâıyk yerdir. *Emir İ z z u ' d - D e v l e'*yi, bu müjdeyi - A l l a h şânını yüceltsin - aziz *Nebevî* makama ulaştırmakla görevlendirdik. O da kendi adına bu hizmeti yerine getirecek ve bu nimetin kadrini bildiğimizi anlatacak birilerini görevlendirdi. Bu *Emîr*, işin başında da sonunda da bu kalenin kuşatılması için görevlendirilenler arasındaydı. Büyük bir çaba gösterdi ve başkasında benzerini göremediğimiz yararlar sağladı. Dolayısıyla, bu şerefli görev için onu seçtik, bu güzel müjdeyi vermesi için onu tercih ettik. Bunu *Peygamberin* yüce makamının olduğu yerlere iletme konusunda *vezirin* göstereceği itinaya güvenimiz tamdır. Böylece ne denli dürüstlikle hizmet edildiği bilinecek. Dini üstün kılma yolunda çaba sarf etmeyi en gerekli görevler arasında saydık ki, bu da bizi yüce makamın rızasına yakın kılacak; sonsuza kadar mükemmel bir şekilde anılıp övülmemizi ve en saygın konuma gelmemizi sağlayacak; müjdecî hakkında da -A l l a h sabit ve sağlam kılsın- devletin yapması gereken şey konusunda ileri adım atılacak, *Vezir*, bu yüce meziyeti ganimet bilip kucaklayan, isabetli ve doğru tesbit edip onu ele geçiren ve güzel çabaları ve giriştiği zahmetler sonucu bunu bize ileten en uygun kişidir. Nezaret edip gözetlediği diğer işler arasında bunu da ilgi ve ihtimamla üstlenecektir inşallah.

¹¹⁵ *Kur'an*, Saffat Suresi, âyet nr. 177.

¹¹⁶ *Bakara Suresi'*nde adı geçen ve H z. D â v u d tarafından öldürülen azgın ve inançsız kişi (İA= Diyanet Vakfı, "Câlût" mad.)

¹¹⁷ *Kur'an*, Kasas Suresi, âyet nr.41.

Bu *Fetihnâme*, 500 yılının Zülkade ayında (Haziran/Temmuz 1107) yüce makamdan gelen emir üzerine sözlü olarak yazıldı¹¹⁸.

Atabek Tuğtekin ve *Trablus* hâkimi *Fahrü'l-Mülûk b. Ammar*, *Haçlıların* yaptıkları kötülükler *Suriye* ve kıyılarında ele geçirdikleri kaleler ve *Müslümanları* zarara uğratmaları ve *Trablus* sınırını kuşatmaları sonucunda *Sultan Gıyasü'd-Dünya Muhamméd b. Melikşah'a* sürekli olarak mektuplar gönderdiler; onlar, bu mektuplarında, *Sultan*dan “Kendilerine yardım ve destekte bulunması” istiyorlar ve bu hususta onu teşvik ediyorlardı. Bunun üzerine *Sultan*, emîr *Çavlı Sakave* ile ordunun ileri gelen emirlerinden birisini *Türklerden* oluşan büyük bir orduyla harekete geçirdi. Bu arada da *Bağdad'a* (*Halife el-Mustazhir bil-Lâh*) emîr *Seyfü'd-Devle Sadağa b. Mezye'de* ve *Musul Selçuklu Valisi Çökürmüş'e* haberler gönderip “Sevkettiği bu orduya maddî yardımla birlikte kuvvet gönderip takviye etmelerini” bildirdi ve *Çökürmüş'e Rahbe* ile *Fırat* ırmağı kıyısında bulunan yerleri *ıktâ* olarak verdi. *Sultan*ın bu isteği, haber gönderdiği kimselere biraz ağır geldi; bu nedenle *Seyfü'd-Devle Sadağa*, *Sultan*ın bu isteklerine karşı çıktı. Daha sonra da *Musul'a* gidip *Çökürmüş'ten* “*Sultan*ın kendisinden isteği şeyleri yerine getirmesini” istedi. Fakat *Çökürmüş*, bunu kabul etmeyip ondan uzak durunca *Sadağa'da Sin* kalesine yürüyüp burasını yağma etti. Bu sırada çok sayıda insan da kendisine katıldı. Bunun üzerine *Çökürmüş*, ona karşı harekete geçti ise de *Çavlı Sakave*, onu bozguna uğrattı. *Çökürmüş oğlu (Zengî)* da *Musul'a* gidip şehri kontrol altına aldı, daha sonra da buradan ayrıldı. Bu arada *Çavlı, Çökürmüş'ü* öldürüp başını *Musul'a* gönderdi. Bunun üzerine oğlu (*Zengî*) bu sıralarda *Malatya'da* bulunan *Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan b. Kutalmış'a* haber gönderip ondan yardım istedi ve “Elinde bulunan memleketleri kendisine teslim edeceğini” bildirdi. *Çökürmüş el-Cezîre* ve *Musul'da* (*Hazine'ye*) çok miktarda mal ve para toplamış, halk arasında, iyi muamelesi, adaletli ve insafı bir yönetici oluşuyla tanınmıştır. *Çökürmüş'ün* oğlunun (*Zengî*) daveti üzerine *Sultan Kılıç Arslan*, ordusuyla harekete geçip *Nusaybin'e* geldi ve *Çökürmüş'ün* oğlunu *Musul'dan* yanına çağırdı, oda hemen *Sultan*ın yanına geldi. *Çökürmüş'ün* oğlu, *Haçlılara* karşı *Bizans İmparatoruna* yardım amacıyla *Anadolu'da* bulunduğu sıralarda *Sultan Kılıç Arslan'ın* ordusunda idi. *Kılıç Arslan* ordusuyla *Çavlı'nın* kuvvetleri birbirine yaklaşınca iki tarafın öncü kuvvetleri savaşa tutuştular. Daha sonra da *Kılıç Arslan'ın* bir kısım askerleri *Çavlı'nın* bazı askerlerine rastlayıp bir kısmını öldürdü, bir kısmını da tutsak aldılar. Bu arada *Çavlı, Kılıç Arslan'ın* kuvvetlerinin az kalması nedeniyle *Anadolu'daki* geri kalan kuvvetlerin kendisine gelmeleri için haber gönderdiğini biliyordu, bu nedenle o, *Habur* tarafına yöneldi, oradan da *Rahbe'ye* gidip kuşatmaya başladı ve *Dimaşk Meliki Şemsü'l-Mülûk Dukak'ın* valisi olan *Muhamméd'den* “Şehrin kendisine teslimini” istedi; *Muhamméd'in* yanında da *Dukak'ın* ölümünden sonra kaçıp buraya gelen *Melik Ertaş b. Tutuş* ikamet etmekte idi. Şehir valisi, *Çavlı'nın* bu isteğini önemsemeyip onu bu isteğinden caydırmak için oyalayıp durdu. Bu arada *Necmed-Din İlgazî b. Artuk*, çok sayıda *Türkmenlerden* oluşan ordusuyla gelip *Çavlı'ya* katıldı. Bunun üzerine *Rahbe* valisi şehrin savunulması hususunda *Haleb Meliki Rıdvân'dan* yardım isteğinde bulundu. Bunun üzerine *Rıdvân, Antakya Haçlı Prensi Tankredle* ateşkes anlaşması yaptıktan sonra *Haleb'den* ordusuyla çıkıp *Rahbe'ye* yöneldi. Bunun üzerine *Telbâşir Haçlı Prensi Joscelin*, kuvvetleriyle harekete geçip *Haleb'e* bağlı

¹¹⁸ Bu konuda bk. A. Özyayın, *a.g.e.*, s. 78 vd; A. Sevim-E. Merçil, *a.g.e.*, s. 188-191.

yörelere saldırılarda bulundu. Öte yandan Ç a v l l i, Receb ayının ilk gününden (26 Şubat 1107), 22 Ramazan (17 Mayıs 1107)'a kadar *Rahbe*'yi kuşattı, bu sırada *Fırat* ırmağının suları, bilindiği üzere yükselip taşı. Ç a v l l i'nin askerleri, kayıklara binip şehir halkının bazılarıyla işbirliği yapmak suretiyle sulara çıkmak istedilerse de çok geçmeden onların yardımı olmaksızın doğrudan doğruya surlara saldırıp şehri ele geçirdiler. Şehirde yağmalarda bulunup halktan bazıalarını tutukladılar. Onları cezalandırmakla korkutarak bütün yiyecek maddelerini çıkarttılar; fakat daha sonra Ç a v l l i, "Yağmanın durdurulmasını ve halkın güvenliğinin sağlanıp evlerine dönmelerine izin verilmesini" emretti. Beş gün sonra da 28 Ramazan (23 Mayıs 1107)'da da kaleyi teslim aldı ve şehir valisi M u h a m m e d'e şehri *ıkta* edip ondan kendisine bağlılık yemini aldıysa da onun hakkında hoşlanmadığı bazı sözler duyunca onu tutuklatıp kalede hapse attırdı. *Melik E r t a ş*'da Ç a v l l i'nin grubuna girmiş, fakat kendisi hakkında bile söz ve tasarruf hakkına sahip olamamıştı. Esasında *Rahbe* valisi M u h a m m e d, Ç a v l l i'yi bölgeden uzaklaştırmak amacıyla daha önce Sultan K ı l l ı ç A r s l a n'ı yardıma çağırmış, Sultan da ordusuyla *Rahbe*'ye yönelmişse de buranın Ç a v l l i tarafından ele geçirildiğini haber alınca, buradan *Habur* yakınındaki *Şemsâniyye*'ye¹¹⁹ gelmişti. Esasında *Sultan*, Ç a v l l i'yle karşılaşmak niyetinde değildi. Öte yandan Ç a v l l i, beraberinde *Melik R ı d v â n* olduğu hâlde, *Musul* taraflarına gitmeye karar vermişti. Böylece hep birlikte K ı l l ı ç A r s l a n'ın ordusuna doğru harekete geçtiler. Niyet iki ordu, 9 Şevval Perşembe günü (3 Haziran Pazartesi) savaş için karşılaştılar. Yaz mevsimi olması bakımından hava çok sıcaktı, bu nedenle iki taraftan da çok sayıda at telef oldu. K ı l l ı ç A r s l a n, Ç a v l l i'nin ordusuna karşı saldırıya geçti. Bu savaş esnasında Ç a v l l i, K ı l l ı ç A r s l a n'a saldırıp ona üst üste kılıç darbeleri indirdi ise de pek etkili olamadı. Çok geçmeden K ı l l ı ç A r s l a n'ın ordusu bozguna uğrayıp geri çekilmek zorunda kaldı. *Âmid* ve *Meyyafârikin* emîrleri, savaş sırasında K ı l l ı ç A r s l a n'ı terk edip ondan ayrılmışlardı. Bozgun sırasında K ı l l ı ç A r s l a n'ın ordusu kılıçtan geçirildi. K ı l l ı ç A r s l a n, *Habur* ırmağına atladı ise de suda boğuldu, birkaç gün sonra da cesedi bulundu. Zafer kazanan Ç a v l l i *Musul*'a döndü, *Melik R ı d v â n* ise korkup çekindiği için ondan ayrılıp *Haleb*'e döndü. Bu arada Ç a v l l i, *Necme'd-Din İlgâzi b. Artuk*'u tutuklatıp ondan "Türkmenler için harcadığı paraları kendisine ödemesini" istedi, sonunda ödenecek miktar üzerinde onunla, "Ödeme tarihine kadar bazı kimseleri rehin almak" şartıyla anlaşma yaptı, parayı alınca da rehineleri geri verdi¹²⁰.

K ı l l ı ç A r s l a n, daha önce ileri gelen kumandanlarıyla birlikte çok sayıda *Türkmen* askerini *Bohemun*'da ve *Suriye*'ye gelen *Haçlılara* karşı *Bizans İmparatoruna* yardımda bulunmak amacıyla *Anadolu*'ya göndermişti. Bu askerler, *Bizans İmparatorunun* askerlerine katıldılar. Çok geçmeden *Bizans* ordusuyla *Haçlı* ordusu arasında yapılan savaşta *Bizans* ordusu, *Haçlı* ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Onların bir çoğunu tutsak edip bir çoğunu da öldürdüler. Kaçıp kurtulanlar da memleketlerine döndüler. Bu arada *Bizans İmparatoru*, K ı l l ı ç A r s l a n'ın *Türkmen* askerlerini *hil'atler* verip lütuf ve ihsanda bulunduktan sonra memleketlerine gönderdi¹²¹.

¹¹⁹ Bk. Yakut, III, 411.

¹²⁰ Bütün bu konularda ayrıntılı bilgiler için bk. A. Özaydın, *a.g.e.*, s. 93 vd.; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 108 vd.; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 200 vd.

¹²¹ Bu konuda bk. O. Turan, *a.g.e.*, s. 142 vd.; A. Sevim-E.Merçil, *a.g.e.*, s. 432; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi* (Ankara 2000, TTK. Yay. 2. Baskı), s. 133 vd.

Öte yandan Ç a v l ı S a k a ve *Rahbe*'den dönüp *Musul*'a geldiği zaman şehir halkı ve burada bulunan askerlerle haberleşti. *Musul*'dakiler, şehri ona karşı savunup savaşacak durumda olmadıkları için kendisinden *aman* alıp şehri ona teslim ettiler. Bu arada, Sultan K ı l ı ç A r s l a n'ın buraya gelmiş olan oğlunu *Sultan M u h a m m e d T a p a r*'a gönderdi. O, *Sultanın* yanında bir süre kaldıktan sonra H. 503 yılı başlarında (Muharrem başları = Ağustos 1109 başları) *Sultanın* ordugâhından kaçarak babasının *Anadolu*'daki hükümdarlığına dönmüştü. Rivayet edildiğine göre o, *Anadolu*'ya dönünce amcasının oğluna karşı mücadele edip onu öldürtmüş, bundan sonra da *Anadolu Selçuklu Devleti*'nin saltanatı kendisinin hâkimiyeti altına girmiştir¹²².

Emîr İ s p e h b u d (S a b a v e) e t - T ü r k m a n î¹²³, yönetiminde bulunduğu yerden çıkıp *Dımaşk*'a gelince *Z a h î r ü ' d - D i n T u ğ t e k i n*, onu iyi bir şekilde karşılayarak ona iyi davranışlarda bulunmuştu; bu arada ona *Vâdii Musa*¹²⁴, *Suriye*'deki *Şerât*¹²⁵, *Cibal*¹²⁶ ve *Belka*¹²⁷'yi *ıkta* olarak vermişti; bunun üzerine İ s p e h b u d, ordusuyla *ıkta* yerlerine gitti. *Haçlılar*, bu bölgelere saldırıp bir kısım insanları öldürüp bir kısmını da tutsak almışlar ve yağmalarda bulunup güçlerinin yettiği kadar kötü işler yapmışlardır. İ s p a h b u d, bu bölgelere geldiği zaman halkın büyük bir korku, endişe ve kötü durumda olduklarını gördü ve derhal yapılması gereken işlere girişti. Öte yandan *Haçlılar*, onun bu yaptıklarını haber alınca bozkır tarafından gelerek İ s p e h b u d'un kuvvetlerinin bulunduğu yerin karşı tarafında bir yerde konakladılar. Bunun üzerine İ s p e h b u d, askerlerinin büyük bir bölümüyle buradan uzaklaştı, geri kalan askerler ise *Haçlılar* tarafından öldürüldüler ve bütün savaş araç ve gereçlerini ele geçirdiler. Bunun üzerine İ s p e h b u d, *Havran Bölgesi*'ndeki *Aynü'l-Ketibe*'ye geldi, bu sırada *Dımaşk* ordusu da buraya gelmişti. *Z a h î r ü ' d - D i n T u ğ t e k i n*, İ s p e h b u d'u karşıladı ve onun bu durumuna acıdı, başına gelen bu kötü hâllerden dolayı onu teselli etti ve uğradığı bütün zararları karşıladı ve durumunu düzeltecek ne gerekiyorsa onu yaptı¹²⁸.

¹²² Bu hususta bk. O. Turan, *a.g.e.*, s. 148 vd.

¹²³ İ s p e h b u d S a b a v e, *Hemedan* emîri A y a z'ın *Sultan M u h a m m e d T a p a r* tarafından öldürülmesi üzerine onun maiyetinden olması dolayısıyla kendini güvencesiz görmeyerek önce *Melik R ı d v â n*'in, daha sonra *Dımaşk*'a gelip *T u ğ t e k i n*'in hizmetine girmiştir.

¹²⁴ *Kudüs*'ün kible yönünde bir vadi (Yakut, V, 398).

¹²⁵ Bk. Yakut, III, 376.

¹²⁶ Bk. *İA*. "Cibâl" mad.

¹²⁷ Bk. *İA*. "Belka" mad.

¹²⁸ İ s p e h b u d S a b a v e'nin faaliyetleri hakkında bk. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 208 vd.; A. Sevim-E. Merçil, *a.g.e.*, s. 385-388, 409.